

Innehåll

2	Förord	28	Særprægede og sjældne naturtyper 'under pres'
3	Nya styrelsemedlemmar	31	LIFE Læsø31
4	Pål Morten	34	Gravanden – en nyttig æglægger
5	Vad lärde vi oss i Viena-Karelen?	36	Färdvägar skapar kulturlandskap
11	Det talande landskapet	39	Ruinens hemlighet
14	En resa tillbaka i tiden	42	Bakåt i tiden; till skogen som den en gång var
16	Viena-Karelen – några intryck	45	Nytt klimat – Nya fjälllandskap
18	Kulturlandskapets oerhörda omfång	47	Årsmøde 2017
20	Floristiske fakta og fiktioner	48	Medlemskap och kontakt
23	Svedjebruk och vegetation i södra Sverige under äldre tid		

LOMMEN

Höst
2016

Medlemsblad för Nordisk KulturlandskabsForbund

Redaktör och ansvarig utgivare:

Mats Folkesson

Layout: Stefan Gustafsson

www.kulturlandskab.org

Tryck: Greif, Estland

ISSN 1102-6553

Foto: Margareta Slavik

Kära medlemmar,

Vi har drygt ett och ett halvt år bakom oss sedan förra Lommen, "Kelvins nummer", våren 2015. Vi har sedan ett par år ingen fast redaktör för Lommen utan redaktörs-skapet kommer preliminärt att skifta mellan styrelseleda-möter/länderna. Sedan jag tackat ja till att leda förbundet efter årsmötet i ryska Karelen i juli, har jag även tagit an-svar som redaktör för detta nummer av vår medlemstid-nings Lommen! Tack för förtroendet!

Karelen, ja! Det blev ett mycket annorlunda och "exo-tiskt" årsmöte på en plats nog ingen av oss kommit att be-söka om vi inte var medlemmar i NKF! Det var Finlands tur att arrangera årsmötet 2016 och styrelsemedlemmarna Peter Tigerstedt och Olof Stroh har länge pläderat för att vi skulle "gå utanför (de nordiska) gränserna" och göra ett besök i ryska Karelen, som ju i grunden är en del av "det finska Norden". Temat var i mycket "jakten på Kalevala", dvs att uppleva de trakter och den folkkultur som ligger till grund för det finska nationaleposet Kalevala. Om detta skriver fyra medlemmar, som referat och kommentar till årsmötesarrangemanget i Viena-Karelen.

Vad vi i detta sammanhang måste lyfta fram, är de eldsjälarna som både på den finska och den ryska sidan gör allt för att värna och vårda detta kulturarv: Juminkeko-stiftelsen i Finland med Sirpa och Markku Nieminen och dess systerorganisation Ortjo Stepanov-stiftelsen i Viena-Karelen med Mikhali och Olga Stepanov. De båda stiftel-serna mottog i anslutning till årsmötet mycket välförtjänt förbundets diplom för värdefulla insatser i NKF:s anda! Särskilt tack också till vår egen reseledare, Peter Tigerstedt, som präntade i oss begreppen Silvi-kultur och rök-bastu!

NKF:s årsmöte är i normalfallet ett tre- eller fyradagars möte med föreläsningar och exkursioner. Själva årsmötet tar inte mycket mer än en timma av denna tid. Vid detta sker bla de årliga valen. På grund av ett "rumphugget" årsmöte förra året i Norge, sedan det egentliga årsmötet på Tjötta i Nordland blivit inhibiterat på grund av för få anmällda, föreslog valberedningen under det extramöte som genomfördes 2015, att samtliga styrelseledamöter in-

klusive ordföranden prolangerades för ett år. Det innebar bla att jag själv, som skulle avgått i år, fick ytterligare ett år i styrelsen. Jag valde då, efter förfrågan, att ta detta år som ordförande. Jag efterträder Andreas Øvergaard och jag är den förste som vill tacka Andreas för hans långa och kompetenta insats i styrelsen! Andreas avtackades naturligtvis också av alla som deltog på årsmötet i Karelen med en vacker gåva.

På årsmötet redogörs även för ekonomin och detta kan sammanfattas med att "pengar är inte förbundets problem"! Utan det faktum att "medlemskåren blir äldre och mindre" som vår eminente kassör brukar formulera det. Och det är inget vi som förening är ensamma om i dessa tider. När jag återinvaldes i styrelsen 2011 uttalade jag därför att min främsta uppgift skulle vara att föryngra förbundet, att rekrytera många nya, yrkesarbetande medlemmar. Jag har under dessa år rekryterat nästan mellan 50 och 100 nya sk provomedlemmar, varav knappt hälften yrkesverksamma! Återstår att se hur många av dessa som verkligen stannar kvar i förbundet och erlägger den årliga medlemskontingenten (ännu har vi ingen analys klar).

Till årsmötet, som hölls i Haikola i ryska Viena-Karelen, nådde inte den finska valberedningens förslag till nya ledamöter i styrelsen fram, varför det blev omval. Därför har styrelsen valt att istället adjungera dessa två finska presumtiva ledamöter till styrelsen, Ulrica Cronström och Aaro Söderlund. De presenterar sig själva nedan! Välkomna önskar vi Ulrica och Aaro!

Kommande årsmöte blir på Langeland i Danmark, i maj 2017. Väl mött där och innan dess önskas njutbar läsning i detta nummer av Lommen! Nästa nummer ska bli ett temanummer om "Traditionsmat" i Norden, med Sören Espersen som huvudredaktör i samarbete med lokalredaktörer i övriga länder. Hör gärna av er om ni känner att ni på något sätt kan bidra i detta arbete!

Väl mött på Langeland!

Mats Folkesson

Nya styrelsemedlemmar

Ulrica Cronström

Jag är född i Helsingfors men bor, efter ett kringflackande liv, sedan femton år i Kyrkslätt en bit västerut från huvudstaden. Jag studerade biologi, med inriktning på zoologi, marinbiologi och beteendevetenskap i Helsingfors, Köpenhamn och Princeton, USA. Mitt yrkesverksamma liv har till största delen handlat om att vara verksamhetsledare och generalsekreterare för den finlandssvenska riksorganisationen Natur och Miljö. Genom samarbetet med våra nordiska systerorganisationer kom jag i kontakt med inspirerande kollegor i Sverige som väckte mitt intresse för kulturlandskap och bevarandefrågor i anslutning till dem. Som medlem i Delegationen för Skärgårdshavets nationalpark och Ekenäs skärgårds nationalpark, båda områdena med en fast bosatt skärgårdsbefolkning, ställdes jag ofta inför frågan om hur man på bästa sätt samtidigt kan bevara naturen, kulturlandskapet, den bofasta befolkningens intressen och utkomstmöjligheter och dessutom samsas med det växande sommarboendet och tillfälliga turismen. Den diskussionen är ju fortfarande i viss mån aktuell.

Efter pensioneringen utbildade jag mig till trädgårdsmästare och i den egenskapen försöker jag ständigt slå

ett slag för bevarandet av gamla kulturväxter, lantsorter av prydnads- och ätbara växter och givetvis för eko-odling och biologisk mångfald i odlingslandskapet. Hemma har jag glädjen att dagligen få njuta av utsikten över åkerlandskapet och den fridlysta fågelsjön Aspsjö med sina häckande sångsvanor. Jag gläder mig också över att ha blivit vald till adjungerad styrelsemedlem i förbundet, det känns som att komma tillbaka igen.

Aaro Söderlund

Mitt namn är **Aaro Söderlund** (född 1957) och jag är arkitekt. Min pappa var finlandssvensk, mamman från Karelen – och så blev hemspråket finska. Jag bor i kommundelen Nagu i staden Pargas, i den svenskspråkiga delen av den största bräckt-vatten skärgården i världen. **Heidi Saaristo-Levin**, en annan ledamot i styrelsen, arbetar i samma stad.

Jag har studerat vid Helsingfors Tekniska Högskola (arkitektur), Helsingfors Universitet (klassiskt filologi, pedagogik), Finska Institutet i Roma, Villa Lante (klassiskt byggnadskonst), Åbo Universitet (Internationell projektledning) samt Aalto Universitetet (pedagogik).

Jag har arbetat för arkitekt akademikern Reima Pietilä (India, Kuwait, Finland), CJN Oy (Kuwait, Libyen, Algeriet, Finland), Finland Banks arkitektbyrå, norske Professor Egil Nordin (Bankkontorer, Sveaborg, mm) och haft min egen 'skärgårds-arkitektbyrå' från och med 1990

(med projekt i Saimen Skärgård i Östra Finland, Finska viken, Åbo Skärgård). Vår byrå har också gjort konceptplaner för flytande ekostäder för skärgårdar i Tianjin, Kina och Singapore samt för turismbyar till Myanmar's öar.

På 90-talet arbetade jag på internationella arkeologiska utgrävningar i Mellanöstern (Palestina, Israel, Jordanien). Där tillverkade jag 3D-modeller och animationer (TV) på upptäckta hus och strukturer (byar, synagog, tempel, kyrkor) men också storskaliga kulturlandskapsmodeller, med hellenistiska realtids ljuskommunikation-principer (Italien, Israel) som grund. Jag hittade även den romerska staden Emmaus Nicopolis i Israel.

Camilla Rosengren, finsk ledamot

i valberedningen, känner jag från Aalto Universitet/Helsingfors Tekniska Högskola, där jag har föreläst 1990–2010 i byggnadskonstens historia, urban historia, samt jordens miljöhistoria – det vill säga alla 4,6 miljarder år – med blickar även in i framtiden.

Jag har hållit föredrag på flera finska universitet (Helsingfors, Åbo, Tammerfors, Lappland) och utomlands från Japan till Mexico, inklusive till exempel Damascus, Amman, Bar Ilan, Gaza Islamic och Cairo samt på både Royal Society och British Academy.

Jag har arbetat som free-lance vetenskapsredaktör (STTL) vid Finska rundradion YLE, med över etthundra radioprogram om kulturhistoria, som 'Vikingarnas tid' i 30 delar, 'Den medeltida skärgården', eller 'Det gamla Ryssland', om mellanöstern, 'Den assyriska stormakten', samt om Saudi-Arabien, Etiopien, och Egypten. Det bästa vetenskapliga programmet i Finland år 2003 gällde Europas klassiska civilisationer – även det i 30 delar.

Jag har suttit i styrelsen i ICOMOS Finland, och den

internationella fotogrammetrikommittén CIPA (national delegate). Min senaste idé är att varför inte söka UNESCOs World Heritage Site status till den stora skärgården mellan Sverige och Finland? Grunden till tanken är att där finns 1,6–1,9 miljarder år gamla bergsrötter av den svekofennidiska bergskedjan – som ursprungligen var hög som Himalaya. Cirka 10–5 km sten har eroderats bort och nu kan vi se resterna från den tiden i skärgården, som magmakammare från urgamla vulkaner, granater ('almandiner', 'rubiner') – och den äldsta kalkstenen som minne av de cyanobakterier som producerade fritt syre till atmosfären. Vi talar här om ett monument till livsformer som beror på atmosfärens syre – sådana som vi människor.

Lommen inte bara presenterar nya styrelseledamöter utan också från och till avgående, som här Pål Morten Skollerud. Pål Morten avgick ur styrelsen 2014 efter många år som ordförande respektive ledamot.

Akkurat slik vi ser han!

Sjarmerende, kunnskapsrik og sosial!

Aktiv i NKF i en årrekke og fortsatt høyst engasjert!

Nøkkelord: Snill, sosial, gjestfri, resultatorientert og emosjonelt intelligent.

Offisiell tittel: Senior fylkesagronom og bonde på Geithus.

Pål Morten en ekte fotosynteseforvalter

Av Lars Aamodt

Til Modum kom han fra Lommedalen i Bærum nær til Oslo. Familien drev jordbruk i Bærum. Produksjonen var melk og en del frukt. Familiegården ble ekspropriert i 1965 og i 1971 kom han sammen med mor, far og søster til Sønsteby på Modum. Der ble han fastboende etter avsluttende studier på Ås, Norges Landbrukshøgskole. Han startet som lærer på nærmeste landbruksskole. Deretter har han bekledd det meste av offentlige stillinger i land-bruket før han endte som fylkesagronom i Buskerud fylke. På Sønsteby har han drevet gården i 39 år og om litt så ender han opp som pensjonist og full tids bonde. Hans nåværende arbeidsoppgaver kulturlandskap, div. tilskuddsforvaltning, husdyr, landbruksregister, ansvar for ulike nettprogrammer og mye mer.

Hans interesser er svært allsidige. Han ble først utdannet som radio- og svakstrømselektriker, deretter økonomisk gymnas før så ferden som uteksaminert sivilagronom fra

NMBU i dag Norges miljø- og biovitenskaplige universitet og med en mastergrad innen foretaksøkonomi.

Jeg har hatt gleden av å kjenne Pål Morten som både en god venn, kollega, fryktløs sykkelrytter, honningprodusent, turvenn mm. Min første kontakt med NKF var vår felles tur til Skagen. Han har et utrolig allsidig engasjement i forhold til naturen og samfunnet. Derfor tok han også konsekvensene av det da han for litt siden la om hele driften på gården til et økologisk bruk.

Han har en stor vennekrets og sammen med sin fru Hilde så er det mange av oss som har nytt godt av deres gjestfrihet. Det kan nok styret i NKF også bekrefte.

Han er vennlig, strukturert, energisk inntil det vanvittige (synes ikke på utsiden). Kjører alltid et alternativt veivalg hvis han kan tjene 2 minutter på det; og i neste omgang bruker han disse to opptjente minuttene meget effektivt.

Vad lärde vi oss i Viena-Karelen?

Referat från årsmötesarran-
gementet i finska och ryska
Karelen sommaren 2016

Text: Peter Tigerstedt
Foto: Mats Folkesson

Blick över sjön Lammasjärvi från Kalevala-hotellet. I närmare 20 år har denna sjö varit mitt roddobjekt i kombination med Kuhmo kammarmusiken. Att kombinera det karelska landskapet med musiken.

Vår resa den 24–27 juli var säkert en ”ögonöppnare” för många nordbo. Staden *Kuhmo*, resans utgångspunkt, ligger i det finska Nordkarelen och har blivit världsberömd genom sin kammarmusik-festival som avslutades dagen före vår ankomst. Det är säkert ingen tillfällighet att Kuhmo kammarmusik blivit världens ledande festival på området. Norges Edvard Grieg, Danmarks Carl Nielsen, Sveriges Hugo Alfvén och Finlands Jean Sibelius har alla starkt bidragit till naturen och kulturlandskapet i musiken. Sibelius sökte sin inspiration i den karelianistiska ”Kalevala”-miljön och i runosångarnas byar.

Vår inkvartering på Kalevala-hotellet gav oss ett exempel på miljöns betydelse; med utsikt över sjölandskapet. Sedan mitten av 1980-talet har min fru Irma och jag deltagit i musikfestivalen och sålunda kombinerat två starka intressen; musiken och landskapet som vi utforskat med medhavd roddbåt. Att ro på Kuhmos sjöar och beundra kulturlandskapet från sjösidan har gett oss mycket, speciellt när roddturen avslutas med kammarmusik. Bland de hundratals konserter som årligen sammanställs på musikfestivalen är naturligtvis Schuberts

forellkvintett ett centralt programnummer. Till Vladimir Mendelssohn, festivalens konstnärliga ledare, har jag föreslagit en ny komposition, en siklöja-kvintett, även detta en laxfisk, för att sålunda betona Nordkarelen naturliga fiskbestånd. Svaret blev, att han för närvarande komponerar en ”myggkvintett” för att betona en annan viktig karelsk naturtillgång!

Före avgången med buss måndagen den 25 juli hade vi en möjlighet att på söndagen stifta bekantskap med JUMINKEKO-stiftelsen och dess verksamhet och gjorde även ett besök på ”Vinterkrigs-museet” i Kuhmo.

JUMINKEKO-stiftelsen, som verkat sedan 1986 har en 30-årig erfarenhet av skötseln och rehabiliteringen av de karelska runosångarbyarna. Dess primus motor, Markku Nieminen, har de facto arbetat med detta tema redan före stiftelsens tillkomst. Få personer har utfört ett så betydelsefullt och övertygande kulturarbete i en miljö vars framtid fortfarande hotas av förintelse, vilket vi alla kunde se med egna ögon. Det ryska trycket är största faran för framtiden, därefter språkförbistringen.

Sirpa och Markku Nieminen, eldsjälarna bakom Juminkeko-stiftelsen.

Vad betyder ordet JUMINKEKO? Ett överjordiskt begrepp som enligt Finsk-Ugrisk språkforskning har en panteistisk betydelse. Mera oklart kan detta knappast sägas! Juminkeko-stiftelsen har byggt sitt eget hus som ett arkitektoniskt minnesmärke. Huset representerar modern finsk träarkitektur. På detta sätt vill stiftelsen betona sin inriktning som internationellt kulturcentrum vars mål är att vårda kulturarv runt Kalevala nationaleposet och lyfta fram de äldsta rötterna av finsk kultur på ett modernt sätt. Man strävar samtidigt efter kulturellt utbyte med Karelska republiken på ryska sidan där största delen av runosångar-området är beläget.

Vid vårt besök hade NKF äran att utdela ett diplom till stiftelsen avfattad på svenska och finska. Texten lyder: *NKF vill med detta diplom uttrycka sin uppskattning och sitt understöd för det ihärdiga och långvariga arbete som JUMINKEKO-stiftelsen utför för att rehabilitera och förstärka kulturen och speciellt kulturlandskapen i Viena-Karelen, det finska kulturarvets episka källa Kalevala.*

Vi såg även en audiovisuell installation i utställningshallen "ALLT BEROR PÅ SOLEN" vars idé föddes i Viena-karelska byn Paanajärvi, som vi tyvärr inte hann besöka. I seminariesalen framfördes multimedia-programmet "HUR KALEVALA KOM TILL".

Men vi konstaterade att inget kulturlandskap kan bestå oförändrat. Att bevara runosångarbyarna sådana de var då Elias Lönnrot gjorde sina resor och insamlingar 1828–45 vore en utopi. JUMINKEKO stiftelsen har år 2015 i faksimil utgivit det kända verket "KALEVALAN LAULUMAILTA" (Från Kalevalas Sångland) författat av I.K. Inha år 1911, en verkligen kompetent person med litterära kulturinsikter och dessutom en förnämlig fotograf. Detta verk borde i förkortad form tillsammans med bildmaterialet återges på svenska för en större nordisk

läsarkrets. Här kunde NKF göra en god insats. Inha's bildmaterial ger oss en uppfattning om hur folket och speciellt runobyarnas kulturlandskap såg ut för etthundra år sedan. Då hade byarna utvecklats ostörda i hundratals år. Ganska snart efter hans kulturstudie utsattes byarna för den ryska revolutionen som snart medförde omvandlingen till kolhos-samhällen i en bolsjevistisk anda på 1920-talet. Sedan kom det finska vinterkriget 1939–40. Vi såg vinterkrigets fasor på museet i Kuhmo. Jag hade tid att öppna en datorpresentation; enbart vid Kuhmo-fronten stupade ca 1 000 karelar och finnar. Rysslands förluster var över 10 000! Efter mellanfreden vidtog sedan andra världskriget som bl.a. gick ut över Viena-Karelen. Finnarna föreställde sig ett "Storfinland" som skulle gå österut till Vita havet. Bl.a. bildades "Det Östkarelska Förbundet".

Mången finsk militär befann sig i Viena-Karels byar, ofta förstärkt av tyska militärer. Behandlingen av våra karelska "släktbröder" var inte alltid enbart vänlig och förstående. Som vi vet blev finnarna vid krigets slut utkastade och förödelsten i byarna var stor. Efter detta kom sedan Stalin's "likvidering av perspektivlösa byar"; likvideringen och sammanslagningen av befolkningen i vissa storsamhällen, exempelvis Uhtua och Vuokkiniemi. Mången Viena-Karelare som motsatte sig likvideringen skickades till Sibirien.

Vår första paus på ryska sidan blev staden *Kostamus* där lunch intogs. Staden lever på sitt järnverk och en del annan industriell verksamhet. Staden byggdes av finnarna på 1960–70-talen, en för Finland fördelaktig uppgift i handeln med Sovjet. Men, som vi såg, resultatet blev en smaklös industriort med karelar och ryssar inhysta i bostäder av "packlådstyp" utan någon estetik. Men naturligtvis löste orten arbetslösheten i Viena-karelen och allt ungt folk tog sig dit från de gamla sk. "perspektivlösa" runobyarna. Samtidigt skedde en förryskning av den karelska ungdomen; man skämdes att tala karelska.

Vårt lunchställe i Kostamus – utgångspunkten för vår Viena-resa. På altanen våra reseguider Peter Tigerstedt och Markku Nieminen.

Karelargubbe i Vuokkiniemi. Berättar om läget i byn, bl.a. den nya fiskodlingen som förorenar vattnet. Diskuterar även framtiden och hur man skall hålla ungdomen kvar i byn genom att utveckla livsmedelsproduktionen och skogshushållningen.

Vår första runoby blev *Vuokkiniemi* en by som haft mycket stor betydelse vid insamling av sånger och runor under Eljas Lönnrots tid och som senare avbildades fotografiskt 1911 av I.K. Inha. Vi stod faktiskt på samma plats där Inha tog sin berömda landskapsbild 1911. Nu, över etthundra år senare står en del av den gamla arkitekturen kvar och JUMINKEKO-stiftelsen har byggt en ny ortodox kyrka eller bönehus (*tsasouna*), en ny folkskola och mycket annat. Men ungdomen saknas, som vi fick höra av en gammal pratsam karelargubbe, och jordbruket ligger delvis nere, så också skogsbruket. Däremot har ett nytt fiskeriföretag börjat odla fisk i sjön, med följd av föroreningar i vattnet. Mycket bör göras för att ungdomen skall återkomma till *Vuokkiniemi*, den viktiga bondekulturen är tyvärr försvunnen!

Sedan följde resan till karelarnas *Uhtua*, som av ryssarna omdöpts till *Kalevala*. Vi blev mottagna och inkvarterade i kareliska hem och fick uppleva livets verkligheter. Bland annat kunde jag konstatera på min inkvartering, att hela trädgården var upptagen av ett vackert blommande potatisland. Detta betonar karelarnas självförsörjning, allt

Hos värdfolk i Uhtua. Den typiska trädgården bak huset är fullodlad med vackert blommande potatis. Man är självförsörjande i högsta möjliga grad.

som kan odlas hemma tas tillvara. Men samtidigt fattas en organiserad livsmedelsproduktion, en modern bondekultur. Just av denna orsak blir ungdomen tvungen att lämna hemmen och söka sin tillvaro i nybyggda, tidigare

Inför avfärden från Uhtua, som av ryssarna omdöpts till Kalevala, framfördes karelska runosånger till besökarnas stora förtjusning.

sovjetsamhällen. Jag tror att vårt besök i Uhtua, och speciellt kontakterna med den lokala karelabefolkningen gav oss mycket att tänka på beträffande den framtida utvecklingen av detta nordiska landskap i yttersta utkanten av vårt "mandatområde". Enligt min mening är det språkfrågan som är den mest känsliga. I Finland lever det svenska språket och dess kultur vidare tack vare lagstadgad tvåspråkighet. I Ryssland har det karelska språket en undert-

ryckt ställning och ingen statlig förankring. Detta leder, som vi kunde märka till, att föräldrarna talar karelska eller ryska, barnen enbart ryska. Ja, barnen förstår kanske karelskan, men skäms att tala den!

Efter att ha blivit uppvaknade av tvenne karelska damer med typiskt karelska sånger kom vi sedan iväg på verkligt dåliga vägar till *Haikola* by, som av Juminkeko- och den ryska Ortjo Stepanov-stiftelsen blivit föremål för återuppbyggnad till ett etno-kulturcentrum. Resan gick genom orörda talskogar och som jägmästare var jag tvungen att diskutera skogen ur både industriell och "vildmarks"-synpunkter. Jag konstaterade att här gick åsikterna i bussen klart isär mellan naturvårdare och kulturvårdare ("Silvikultur"). Vår värd i Haikola var Ortjo Stepanov's son Mikhali Stepanov som, tillsammans med sin fru Olga, är primus motor för kulturcentret. Pappa, Ortjo Stepanov, vars grav vi besökte, är författare till karelska litteraturens klassiker "Kotikunnan taria" (Hembygdens berättelse), ett verk i två volymer på mer än 1 400 sidor som i romanform beskriver Viena-karelen's befolkning och öden från 1917 fram till 1960. Denna roman har på många sätt format min nuvarande bild av Viena-karelen. Hembygdens berättelse är en parallell till den finska trilogin och nationaleposet "Här under Polstjärnan" av Väinö Linna (finns i flera översättningar) och tillsammans bildar dessa en genuin helhet. Vår inkvartering på kulturcentret med middag och bastu gick helt i karelsk stil.

Följande dag stiftade vi bekantskap med Haikola by. Många av oss konstaterade en viss anakronism mellan byn idag som kulturcentrum och byn som runosångarby för etthundra år sedan. Ingen boskap på betesmarken, ingen agrar verksamhet i fält och skog. Mikhali Stepanov tog

Haikola by. Mikhali Stepanovs gård där en del av medlemmarna inkvarterades.

Vårt sista besök blev Jyskyjärvi, känt för sina tre hängbroar som binder byn till en helhet. Kem-älven rinner ut i Vita havet vid staden Kem.

oss på en promenad genom skog och mark. Som vi vet i Norden; bonden behövs för att bevara kulturlandskapet. På seminariet hade NKF äran att utdela ett diplom till Ortjo Stepanov-stiftelsen med följande text på finska och svenska: *"Nordiska Kulturlandskaps Förbundet vill med detta diplom uttrycka sin uppskattning och sitt understöd till ORTJO STEPANOV-stiftelsen för det ihärdiga arbete som här utförs för att vårda det Viena-Karelska arvet, speciellt kulturlandskapet med dess betydelse för Karelens och Finlands kulturarv"*.

På eftermiddagen åkte vi så vidare, på lika dåliga vägar genom vild skog och odikade kärr till "Viena-Karelens Venedig", runobyn Jyskyjärvi. Här bor över ettusen personer av vilka mer än hälften är karelare. På 1800-talet var byn den östligaste betydelsefulla runosångarbyn. För ett-hundra år sedan bodde här ca 500 karelare och byn hörde till de viktigaste insamlingsbyarna i början av 1800-talet. Idag är byn en verklig idyll med sina tre hängbroar över Kem-älven som förenar byns olika delar och öar. På 1930-talet bodde här en för landskapet betydelsefull läkare, Alexandra Dobrinina, som speciellt etablerade park- och trädgårdsodling. Klimatet är mildt nära älven och de flesta ädla lövträden frodas. Vår grupp beundrade

ett litet träd med ymnig fruktsättning och god smak på bären. Det visade sig vara häggmispel, även kallad blåhägg (*Amelanchier spicata*) från östliga Nordamerika. Nu har den spridit sig runt älvens stränder och tycks ha blivit en nyttoväxt i byn. Före avfärden avnjöts kaffepaus hos

Diplomutdelning vid seminariet på Haikola. Mikhali Stepanov och hans hustru Olga tar emot diplommet. Till vänster Peter Tigerstedt och ordföranden Andreas Övergaard.

en karelarfamilj. Jag hade tillfälle att tala med husbonden som varit flottningsman på älven och nu som pensionär byggde roddbåtar i sin verkstad. Han var ganska pessimistisk beträffande den karelska befolkningens framtid, speciellt då ungdomen förryskas och flyttar till storstäderna. Men en av ungdomarna som hjälpte till med serveringen opponerade sig och sade sig återvända till sin by, trots att hon levt en tid i Finland – glädjande!

**Detta var min tredje resa i ryska Viena-Karelen.
Vad lärde jag mig?**

1. Det är svårt att bevara en kultur om dess språk är på väg att uttraderas i samhället. Karelskan (finskan) i Ryssland är på fallrepet, endast en officiell förankring i samhället kan säkra framtiden för språket och kulturen.

2. Viena-Karelen överlevnad är beroende av en förbättrad infrastruktur; bättre vägnät, bättre produktion av basförmödenheter, bättre industriell utveckling av egen produktion på åker och i skog och vatten

3. Personer sådana som Markku Nieminen och Mikhali Stepanov tror dock på sin sak. Deras övertygande och idoga kamp för att befrämja och bevara ett viktigt kulturarv i Norden kan med tiden bära frukt, speciellt om det stora världsländet Ryssland ändrar på sin dominerande ideologi. Vi hade några exempel på att en viss ändring är på gång genom att två ryska damer hade anmält sig frivilligt för att hjälpa till vid vårt besök i Haikola.

4. Vår nordiska omsorg av minoriteter kunde stå som mall för Ryssland i denna viktiga fråga.

Aufärden från Haikola. Ett nordiskt tecken på samhörighet. Väl att märka; två frivilliga ryska damer hade ställt upp på Haikola för att hjälpa till vid vårt besök. Dessa damer representerade rysk musei- och skolverksamhet. Detta kan komma att få en stor betydelse för Viena-karelen framtid.

Markku Nieminen vid Ortjo Stepanovs minnessten i Haikola. Markku anser att stenen har "överjordisk effekt". Vid vårt besök bad han att det icke må regna och se, regnmolnen försvann och vi hade en underbar sommardag!

Peter Tigerstedt, 80 år, är emeritus professor. Han jobbade 30 år som professor i växtförädling vid Helsingfors Universitet. Han är dessutom utbildad jägmästare och har jobbat hela sitt arbetsliv med att förbättra skogens träd och avkastning. Han är en naturalist som använder sin fritid till naturutflykter, oftast i sin roddbåt på insjöarna. Kulturlandskapet har alltid varit hans speciella intresse, då speciellt skogen och det finska skogssjölandskapet.

Nationallitteraturens födelse ur det karelska landskapet. Poesins finska lyra, kantelen och naturens skönhet är upphovet till Kalevala och diktsamlingen Kanteletar. Lönnrot, Aleksis Kivi och A. Oksanen var 1800-talets första stora författare på finska. Teckning av den svenske konstnären Louis Sparre 1893, för bildverket Finland i 19:de seklet.

Det talande landskapet

Nordiska kulturlandskapsförbundets resa i Viena-Karelen 2016

Text: Rainer Knapas

Kulturlandskapsförbundets resa överskred många gränser: mellan natur- och kulturformer, mellan Finland och Ryssland, mellan dagens verklighet och historiens föreställningsvärld. Resan gick till ett landskap fyllt av finsk-karelsk mytologi och folkdiktning, gråa lutande stugor och oändliga skogar. Just detta landskap talade starkt till de finländska deltagarna, på deras eget språk, finska, men också på karelska och ryska. På samma tre språk som dess invånare i dag.

Det är välkänt, att tidigare århundradens upplysta resenärer i Rom ofta upplevde att antikens ruiner talade till dem på klassiskt latin, medan folket obekymrat talade sin vulgära italienska. Det fanns också de som själva talade till ruinerna på latin. När James Boswell, den store skotske 1700-talsförfattaren, stod på Palatinen vid ruinerna av Ciceros hus berördes han djupt: *I began to speak Latin.*

Ett främmande landskap talar envetet sitt eget språk, som kan förstås av resenärer och betraktare, ibland mer, ibland mindre, ibland inte alls. Vad man förstår av det man ser och upplever är beroende av medhavda kunskaper. Så också i Viena-Karelen: där den ene ser silvikkultur och oskött skog ser den andre en svunnen finsk guldålder, nationaleposet Kalevalas och runosångarnas landskap. Re-

dan Immanuel Kant sade med bestämdhet, att vi i världen omkring oss kan se och känna igen bara det som vi själva kan lägga in i den.

Det heliga landet

I Finland blir alla förr eller senare tvungna att ta ställning till Kalevala och Elias Lönnrot. Men för icke-finländare säger namnen ofta mycket litet eller ingenting alls, det är som att tala om Bibeln och Jesus för hedningar. Viena-Karelen mellan Ule träsk och Vita Havet är den finska folkdiktningens och runosångarnas heliga land, där orterna har sina magiska namn: Kuhmo, Kostamus, Vuokkiniemi, Vuonninen, Uhtua, Jyskyjärvi. Här färdades Elias Lönnrot omkring på 1830-talet och upptecknade det finska folkets sångskatt, som låg dold i de karelska ödemarkerna. För eftervärlden blev han en vandrande heros som åstadkom underverk: både en mytologi, en diktning och en urhistoria på finska.

Kalevala-eposet i dess två versioner 1835 och 1849 utspelar sig i en helt fiktiv geografi, i föreställningarnas värld, med både naturliga och övernaturliga personligheter som aktörer. Däremot är dess tillkomsthistoria i högsta grad reell, geografiskt och historiskt dokumenterad genom

Ödemarkssjö, målning av Väinö Blomstedt från karelianismens årtionde, 1895. Folket, språket, landskapet och historien var de fundament för nationalstaten som renodlades av konstnärer, författare och vetenskapsmän i 1800-talets Finland.

Lönnrots reseanteckningar nästan från dag till dag. Just denna kunskap förankrar Kalevala i ett verkligt landskap, i Viena-Karelen.

Laulumailla – i runosångens land

På finska sitter poesin redan i själva substantiven som karakteriserar Viena-Karelen: *runokylät*, "runosångens byar", *laulumaat*, "sångens land". Under 1800-talet fortgick folkdiktssamlandet och under 1890-talets första hälft kom bildkonstnärernas våg av Karelen-entusiasm. Landskapet, folket och Kalevala-diktningen förenade sig i symboliska visioner av en forntida guldålder som hos Akseli Gallen-Kallela eller i mera reportageartade vyer som hos Louis Sparre. Karelen förvandlades också till musik. Jean Sibelius *Kullervo*, en radikal symfonisk svit med kör och solister till text ur Kalevala blev 1892 nationalkompositörens stora genombrott.

Karelianismen, kulten av Karelen som den finska kulturens och konstens urhem, förstärktes ytterligare från och med 1890-talet med fotografikonstens medel, i tryck i stora upplagor. Det stora namnet är här I.K. Inha, som 1894 gjorde en rundresa i Viena-Karelen. Hans fotografier av de homeriskt långskäggiga runosångarna, de stillastående byarna och de matt blänkande sjöarna kompletterar fantasins Kalevala-värld med det nya mediets tekniska skärpa. Men stämningen är talande, sorgmodig, arkaisk, tidlös.

Ett större Finland

Karelianismen har också talat politikens allra hårdaste språk. Redan 1917 gjordes de första försöken att förena områdena med karelsk befolkning på den ryska sidan av gränsen med Finland. Kalevala-stamfränderna skulle befrias från ryskt och bolsjevikiskt förtryck. Just i Viena-Karelen mobiliserades karelarna att kräva självstyre och en förening med Finland. Freden mellan Finland och Rådssryssland 1920 slog fast den gamla gränsen från före 1917 men innebar inte ett slut på den finska aktivismen.

Drömmen om ett Stor-Finland som skulle sträcka sig i öster till Onega-sjön och Vita havet levde stark i akademiska kretsar under 1920- och 1930-talen. Under det s.k. fortsättningskriget mot Sovjetunionen 1941–1944 blev drömmen för en kort tid verklighet. Finska trupper ockuperade stora områden av ryska Karelen och trakten mot Vita havet tillsammans med de tyska vapenbröder som hade besatt finska Lappland och Nord-Norge. Kalevala-kulten blomrade upp i Lönnrots fotspår, filologer och etnografer bevisade att karelare och finnar alltid hade hört ihop. Geologer, botaniker och naturvetare kunde nu påvisa, att Finlands naturliga gräns låg långt in på sovjetiskt territorium. Ett känt verk på tyska från dessa år hette *Finnlands Lebensraum*. Krigsåren 1939–1940 och 1941–1944 efterlämnade sina sår i landskapet och människorna men också nya landmärken för framtiden, minnen och minnesmärken.

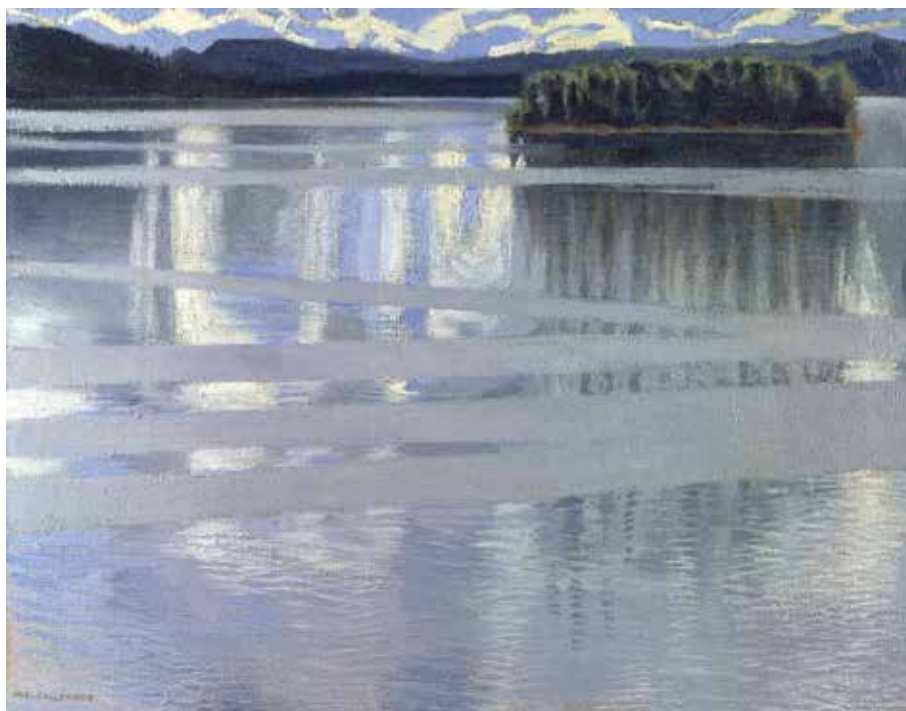
Neokarelianismen

På 1990-talet uppstod i Finland en ny våg av karelianism som med fredligare medel återupptog det klassiska programmet från förkrigstiden: att stöda och rekonstruera den karelska språk- och kulturformen med Kalevala som grund. Missionsverksamheten på Sovjetunionens ruiner ville än en gång väcka karelarnas nationella medvetande och i bästa fall motarbeta eller åtminstone fördröja förryskningen. Viena-Karelen befann sig i upplösningstillstånd, men den inneboende magin i landskapet kunde anföras som stöd för de mest olika utvecklingsprojekt.

Lost in translation

Det är i dag mer än 180 år sedan Lönnrots första resor i Viena-Karelen och långt över hundra år sedan Inhas fotografier, men de har skapat de förhandsförväntningar som

Väinämöinen, den store sångaren i Kalevala förtrollar naturen. Spåren av hans båtfärd blir länge kvar. Krusningarna på vattenytan har ett eget namn på finska: Väinämöisen veneenjälki. Sjön Keitele, målning av Akseli Gallen-Kallela.

ännu gäller för alla som från Finland reser i deras fotspår. Mycket är förändrat, men heligheten består och uttolkas för ständigt nya besökare, som inte alltid vill acceptera verklighetens Ryssland inom sin egen horisont. Tolkningen blir både intressant och samtidigt problematisk. Ett landskap har sina naturvetenskapliga specifikationer, tidigare på Linneanskt latin eller på engelska i dag, men det har också en annan språklig dimension av ord, begrepp och historia, en egen *Geistesgeschichte*, idéhistoria. Här går mycket förlorat om man inte förstår eller talar landskapets eget språk.

Det karelska landskapets normerade modersmål är finska, men det finns åtminstone ett lyckligt exempel på en god översättning av idélandskapet.

Den svenske författaren Harry Martinson skriver i *Aniara* sin egen "Sång om Karelen", om ett land bortom tid och rum:

Minnet kommer glimtvis åter. Här i rymden finns ej hinder, alla tider stråla samman, och jag minns från skilda riken skärvor från min långa vandring.

Skönast ibland sköna glimtar syns dock skymten av Karelen, som ett vattenglim bland träden, som ett ljusnat sommarvatten i den juniljusa tiden då en kväll knappt binner skymmas förrn den träflöjtsklara göken ropar åt den ljuva Aino att ta dimmans slöja med sig, stiga upp ur junivattnen gå emot den stigna röken, komma till den glada göken i det susande Karelen.

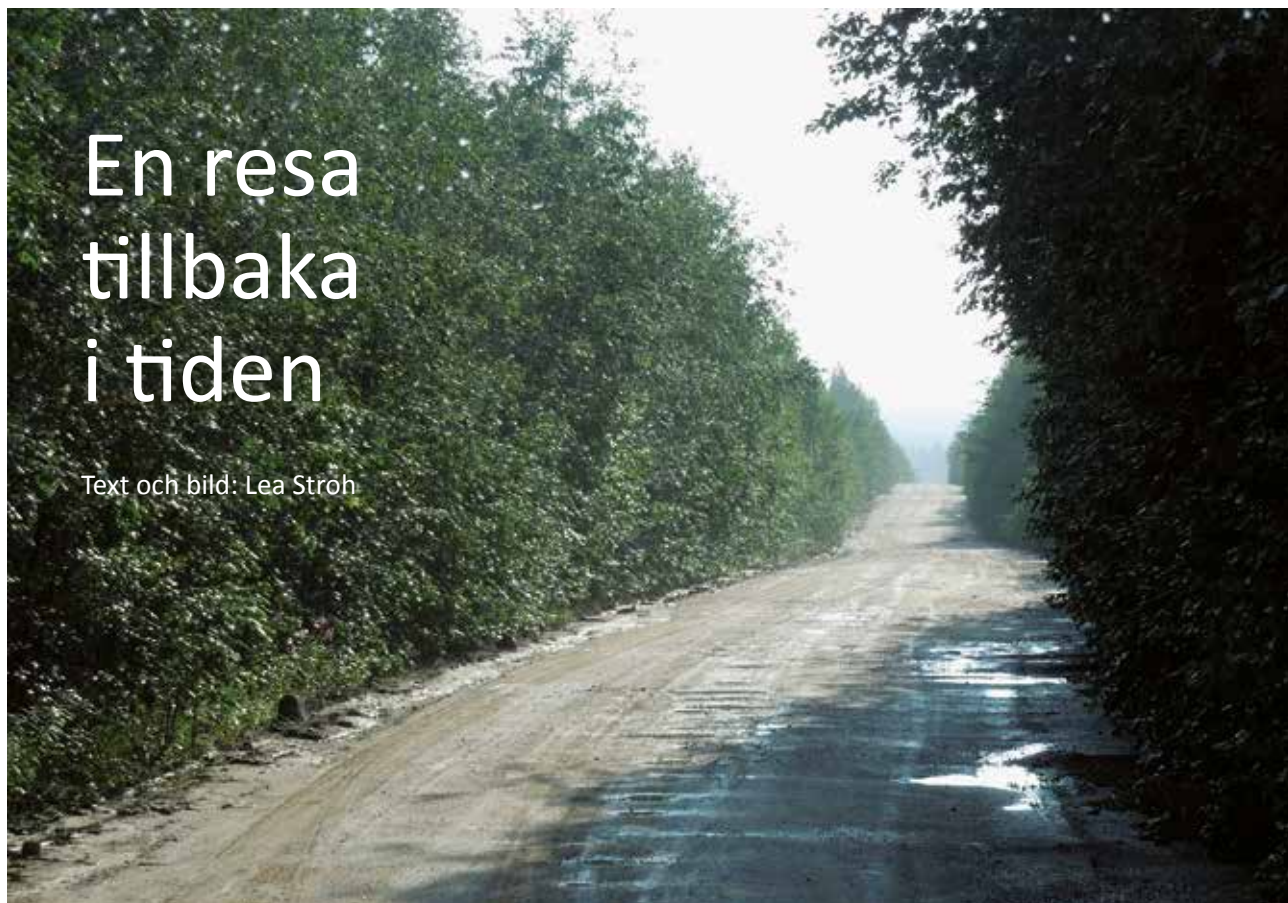

Rainer Knapas är filosofie licentiat och kulturhistoriker. Han har verkat som lärare vid Helsingfors universitet (Historiska institutionen) och som forskare vid Svenska litteratursällskapet i Finland och Nationalbiblioteket i Helsingfors. Ett av hans många intressen är trädgårdskonst och landskapshistoria.

Gravarna i Viena skall vara enkla och skall helst placeras i naturlig skog. När korset med tiden förruttnar skall inget nytt kors anläggas.
Foto: Mats Folkesson. Övriga illustrationer: Wikimedia Commons (Public domain).

En resa tillbaka i tiden

Text och bild: Lea Stroh

Som före detta sovjetmedborgare och livslång byggnadsantikvarie vill jag gärna ge er några intryck från vår resa i Karelen.

Jag flyttade till Sverige när Estland varit självständigt i fyra år. Utvecklingen skedde så snabbt att varje gång jag reste dit hade något väsentligt ändrats och jag kände att jag höll på att förlora min identitet. Nu har det gått 25 år sedan självständigheten återvanns och Estland har blivit ett självständigt västland. Avtrycken från sovjettiden har ändå inte försvunnit helt, men förmodligen tar detta längre tid än en enda generation. När Sovjetunionen föll samman övergick Karelens oblast (region) till Karelska Republiken, men tillhör Ryska Federationens nordvästra federationsområde. Således enbart tillsynes självständigt.

När vi körde över gränsen till Karelen förflyttades jag i känslorna avsevärt mer än 25 år tillbaka i tiden. De ryskspråkiga tjänstemännen vid gränskontrollen som demonstrerade sin makt placerade jag rentav i 60-talet. I visat till en av gruppmedlemmarna hade en bokstav i namnet skrivits felaktigt. När det upptäcktes började en föreställning. Tjänstemannen ifråga började telefonera, andra tjänstemän anslöt, enskilt eller i grupp för att se på saken och till slut tog en av dem med sig passet för att ”dokumentera felet”. Till den olyckliga passinnehavaren sades inte ett ord, hon ansågs inte ens värd en blick och lämnades ove-

tande att vänta. Så småningom kom passet tillbaka, visat stämplades och passets ägare tilläts passera gränsen. Samma föreställning upprepades också på tillbakaresan, fullt möjligt med deltagande av samma tjänstemän. På sovjettiden sade man att ett sådant skräckinjagande uppträdande var ”den lille tjänstemannens stora förtjusning”; man hade lust att mobba någon och förtjusningen var särskilt stor när det rörde sig om utlänningar. Men det är också fullt möjligt att tjänstemännen var livrädda för att göra något fel och själva komma i kläm.

*Dobrynin-
gatan i
Jyskyjärvi.*

Det borde vara normalt att det vid riksgränsen fanns åtminstone en tjänsteman som kunde kommunicera på engelska och kunde förklara situationen när så behövs. Men nationalstoltheten tillåter inte något sådant. Det ryska språket ses som överlägset och det måste andra erkänna. Under sovjettiden var en sådan inställning vanlig. Fortfarande finns i Estland ryssar som levtt där 50 år men inte kan ett ord estniska. Likaså var våra möjligheter att studera främmande språk begränsad, eftersom sovjetmänniskorna inte ansågs behöva veta vad som hände i övriga världen.

Den massiva invandringen av ryssar till Karelen började redan 1923. För närvarande är 82 % av innevånarna ryssar, karelar 7,4%. Karelarerna talar obehindrat karelska, ryska och finska. Ryssarna anser sig inte ha anledning att kunna landets ursprungsspråk, de föraktar det rent av. Karelen är den enda republiken inom Ryska Federationen där ursprungsbefolkningens språk inte är officiellt språk i republiken. I Ryssland säger lagen att folkspråk med rikspräksstatus måste skrivas med kyrilliska bokstäver. För närvarande försöker man likväl ändra grundlagen så att karelskan skulle kunna bli officiellt språk.

Det karelska landskapets tillstånd avslöjar att man inte bedriver någon organiserad näringsverksamhet. En oändlig grusväg kantad av buskar där det varken finns en busshållplats eller människor som vill stiga på bussen. Karelska republikens yta är lika stor som de baltiska rikena tillsammans, men med en tiondedel av innevånarantalet. Land och skog finns i mängd, men de exploateras av stora ryska och utländska bolag. De lokala deltar inte, eller tillåts inte delta, och får odla sin potatis på hustomten. Inte heller kunde man någonstans se kreatur som förutom att ge mat på tallriken kunde hålla nere ogräs och buskage. Maten är begränsad, men man måste klara sig. Den som vill ha ost eller korv eller något annat gott till brödet gör bäst i att ha någon bekant i handelsboden.

Är man oföretagsamma? På sätt och vis ja, men man saknar råd och redskap. En del människor förmår inte ens hålla sin bostad i ordning, sidohuset får förfalla och nässlorna växa över tomten. Andra kan hålla hus och tomt i ordning. Men på den allmänna marken växer också nässlor och det råder allmän oordning. Makten har inte vanan eller förmågan att bry sig.

Oavsett förryskningen tillåts ursprungsbefolkningen sysselsätta sig med sin kultur. Under sovjettiden såg man positivt på folkkulturen med baktanken, att dansa ni och sjunga, men blanda er inte i rikets angelägenheter. Och hur skulle man här kunna blanda sig i när kommunikationsmöjligheterna är nästan obefintliga? De el- och telefonledningar som oanvändbara slingrade sig i gräset bredvid den gropiga grusvägen gav en antydning om hur isolerade samhällena faktiskt var.

Att inrätta och upprätthålla Haikola friluftsmuseum är ett stort och berömvärt företag. Byggnaderna reses på traditionellt sätt med pedagogisk och informativ målsätt-

ning. Till dels för att själv lära sig arbetssätt och verktygshandtering och hur man använder materialet, till dels för att de historiska arbetsmetoderna och konstruktionerna skall få leva vidare. För min del minskades emellertid intryckets värde väsentligt när jag på alltför många ställen noterade märken efter motorsåg. Jag tror knappast att avsikten med arbetet var att demonstrera hur man kan uppföra timmerhus med dagens metoder.

Trots republikens status, befinner sig det Karelen, med sina stora naturrikedomar och möjligheter, i Moskvas tyg-lar som inte tillåter republiken att utveckla sitt näringsliv. Det vore ju angeläget även för det stora Ryssland självt. Men det känns som om bromsen är på med avsikt eftersom ett företagsamt och självmedvetet folk skulle kunna skapa politiska problem för Ryssland.

Lea Stroh, 62, Uppsala. Arkitekt och byggnads-vårdare med estnisk bakgrund.

Många gårdar är prydliga, med eget potatisland.

Somliga bryr sig inte om ordningen, trots att tomten ligger väldigt vackert vid sjön.

Viena-Karelen

Några intryck från en bortskämd västerlänning

Text: Olof Stroh
Bild: Lea Stroh

Vårt hotell i Kuhmo från ankomstsidan. En mäktig fornborg i Kalevala-romantisk miljö. Foto: Mats Folkesson.

Ända sedan jag en gång i världen läste finska på universitetet har Kalevala haft en viss fascination över mig. Studierna sammanföll också med det stora 150-årsjubileet av publiceringen av Lönnroths Kalevala och i undervisningen läste vi ett av de centrala kapitlen för att få ett begrepp om kalevalaspråket.

Den fascinationen låg nog delvis bakom när jag för några år sedan föreslog Karelen som årsmötesmål, aningen Viena eller näset och trakterna mellan Viborg och Ladoga. För mig är de en del av nordisk historia, nordisk myt och nordisk bygd.

Men verkligheten blev – är – nog delvis en annan: sliten 1900-tals-modernitet kopplad till 1800-talets strävsamma fattigkarelen, men med myten om Karelen som en underliggande ton.

Förfabricserade betongelement efter sovjetiska standardritningar. Ingen hänsyn togs till lokal tradition eller miljö, varken här eller annorstädes.

Och blandningen fanns från början. Hotellet där vi samlades i Kuhmo var ett toppmodernt inre med ett Kalevalaromantikinspirerat yttre invid en fornborgsromantisk sjöstrand. Myten går igen, som lockbete för turister, men också som en naturlig lokal bakgrundskänsla för många. Och nog – får man gissa – är det de underliggande tonerna som ligger bakom Juminkeko-stiftelsen: känslan av ett gemensamt förflutet och en gemensam släktskap, filterad genom runosångsinsamlarna med Lönnroth i spetsen och det sena artonhundratalets romantik men också 1900-talets krigshistoria och de nyfunna möjligheterna till kulturell kontakt.

Men sen gav vi oss iväg! I buss genom skogen och hamnade efter ett tag i gränsstationen, en grå utpost av moderna längor. Redan här kändes skillnaden när skogens karaktär skiftade från ansad produktionskog till rufsigt utmark där vägbanken på sina håll förstärkt och skapat vattensjuka områden. Intrycket av övergivenhet förstärktes av de nedrivna, men sedan lämnade, ledningar som ringlade sig längs vägen.

Men det är förstas en modern, prydlig och nyttoförgiftad, människas syn på saken. Det är ju också en ekologisk verklighet med gamla traditioner, utmark/erämaa med sina egna produktionsförutsättningar, en gång år 1323 i Nöteborgsfreden tillerkänd furstendömet Novgorod för årlig insamling av pälsverk, torkad fisk och andra nyttigheter. Ett kulturlandskap på sina egna villkor. Ett kulturlandskap där den rätt glesa befolkningen levde sitt eget liv på traktens kärva villkor. Långt från her-

rarnas dagliga förtryck, men med viss leveransskyldighet.

Resan upp mot Uhtua över Kostamus och Vuokkiniemi gav också en annan parallell; min uppväxts Norrbotten där jag också tjänstgjorde frekvent som militär under 60-, 70-, 80- och 90-talen och såg dels mycken extensivt skött mark (om överhuvudtaget skött), men också hur välskötta bymarker successivt övergavs, slets ner och förbuskades. Både tomtmark, hus och utmark.

Samma intryck gick igen i Vuokkiniemi som var långt ifrån sin storhetstid. Försök att hålla sina hem i stil och ordning, försök till lokalt byggande av timmerhus i byggsats till försäljning, hembygdsgård, allt vittnande om viljan att upprätthålla bygden, men där ödehus, ödetomter och förfall vittnade om hur ungdomen drog och kraft och resurser saknades.

Och vart drog man? Om inte ändå längre bort så till resans nästa mål, Kostamus, den ryska gruvstaden, uppbyggd likt hundratals andra bosättningar över hela det gamla Sovjet av förfabricerade betongelement i "rationell", "modern" stil enligt standardritningar från Moskva. Med inbyggt förfall och slitage redan från början. Men ändå lockande, en glimt av en större värld. Vilket kanske leder till reflexionen att en förutsättning för att upprätthålla en levande glesbygd, i Norden likaväl som i Ryssland, är att se till att denna glesbygd har kontakt med den stora världen, att gles inte innebär isolering.

En annan reflexion infann sig i butiken, i Kostamus liksom sista dagen i den ganska stora och intressanta byn Jyrkyjärvi där den uppenbarligen var byns enda matvarubutik. Alkohol, inhemsk och importerad, konfekt, inhemsk och importerad, lite torrvaror, men kött, ost, riktig mat? Mycket, mycket lite. Sånt är svårt att få tag i, dyrt och kräver kontakter. "Na ljeva" heter det, till vänster, dvs under disken. Om överhuvudtaget.

Men Jyrkyjärvi på ömse sidor floden Kem var fascinerande med sina broar och sin ganska stora bebyggelse, med sina förfallna inslag, men ändå tecken på aktivt liv. På hopp.

Samma i Uhtua där jag och Lea blev inkvarterade hos en av de damer som sjöng för oss innan vi lämnade Uhtua och där hon, hennes dotter och en grannadam berättade om livet nu och tidigare, om människoöden, om relationen mellan språken, om hur man klarade försörjningen genom egen kraft, genom en prydlig och välskött trädgård, genom vänners stöd. Vi hoppas att få se dem igen.

Och så Haikola. Om den platsen finns mycket att säga, men det gör andra.

Slutintrycket, ett fascinerande landskap, på sina håll slitet och ovårdat, övergivet, liksom dess byggnader, men med karaktär, liksom dess byggnader. Människor som givit upp – vi såg sådana – men också mycket av kunskaper, mycket av vilja, mycket av livsglädje och generositet. Dessvärre också mycket av brister i storsamhällets stöd i form av kommunikationer, reglerat rättssamhälle att lita på, kunskapsstöd i kritiska avseenden; allt nödvändigt för att människors kraft skall komma till sin rätt.

Olof Stroh, 73, med en bakgrund som ingenjörsofficer, medeltidsarkeolog, byggnadsvårdare och allmän kulturhistoriker samt – cyklist. Kassör i förbundet.

Våra älskvärda värdinnor i Uhtua. En välskött trädgård, inte bara till nytta utan även till nöje och skönhet.

Kemfloden på väg till Vita Havet genom Jyrkyjärvi. Förenande byns halvö, inte skiljande.

Kulturlandskapets oerhörda omfång

Text: Kelvin Ekeland
Bild: Mats Folkesson

Kulturresevatet Äskhult i norra Halland.

I begynnelsen var ordet: NATURLANDSKAP.

Kulturlandskap vill jag definiera med människors landskap - alla kategorier. Ytterst vilar alla kulturlandskap på naturliga landskap, vilka mer eller mindre täcks av kulturers täcken och töcken. Människans inflytande som ekologisk faktor är oändlig

När vi för nästan 30 år sedan bildade **Nordiska förbundet för kulturlandskap** drog vi inga gränser; verksamheten kan vara omfattande. Stadgarna är lagom otydliga: Medlemmarna väljer tyngdpunkten. Medlemssammansättningen har varit sådan att de flesta associerar till odlingens landskap när de definierar kulturlandskap. Men jag tycker förbundet försvarat vidden av människors landskap på ett bra sätt.

1. Nordisk Kulturlandskabsforbund har som målsætning at øge interessen for de nordiske landes kulturlandskaber, udbrede viden om kulturlandskabet og værne om værdifulde kulturlandskabsmiljøer i Norden.

2. Forbundet realiserer disse mål ved at være et samlende, formidlende og opinionsdannende vidensforum. Forbundet udgør et kontaktnet mellem enkeltpersoner, organisationer og grupper, der arbejder for eller har interesse for kulturlandskabet og dets bevaring. Forbundet arrangerer ekskursioner, seminarer, symposier, kurser og udstillinger samt andre aktiviteter, som fremmer målsætningen.

Hösten 2010 startade ett nätverk för praktiskt verkssamma kulturlandskapsvårdare. Nätverket är ett forum för att underlätta arbetet med traditionellt inriktad skötsel av kulturlandskapsmiljöer. Det kan handla om att kunna byta utsäde, få tag på avelsdjur eller frågor om hur kontakten med olika myndigheter kan underlättas. Nätverket stöds av Hantverkslaboratoriet och Riksantikvarieämbetet. Samarbetet med Nordiska kulturlandskapsförbundet är föredömligt. (www.svenskakulturlandskap.se)

Men semantiken är bedräglig. Adel V. Franzén

skrev på "den agrarhistoriska maillistan" den 17 mars 2016 om benämningen Svenska kulturlandskap för nätverket. Hon skrev "begreppet kulturlandskap omfattar i princip allt landskap vi har omkring oss. Att vika termen Kulturlandskap för de plättar av odlingslandskap med ålderdomlig prägel som finns kvar blir från min synpunkt fullständigt felaktigt. Det stadslandskap jag har utanför mitt fönster här på jobbet är lika mycket kulturlandskap som nånsin Högarps by."

Jag har kämpat mot detta slarviga normativa sätt att använda kulturlandskap i minst 20 år, säger Mats. Begreppet är vagt och oklart och kan inte användas, varken som en analytisk term eller som någon grund för en värdegemenskap, kring bevarande. På ett vis har naturligtvis Mats rätt; han utgår från sin uppfattning. Hans företrädare,

professor Ulf Sporrang, brukade säga: Vi har bara landskap. Kulturlandskapsförbundet har hårdragit och ser bara kulturlandskap.

(Kommentar 18 mars 2016 "Skiftesbruk, trädor ..." i agrarhistoria@bunner.lu.se)

Det vore intressant att höra om Nordiska kulturlandskapsförbundets medlemmar saknar grund för sin värd-egenskap och några ord om hur de tycker att den ska uttryckas bättre. Själv vill jag vända på kuttingen. Det brister mycket i analysen av kulturlandskapets oerhörda omfång.

Härom dagen läste jag en artikel om landsbygdsutveckling i en av Sveriges större tidningar. Den handlade om ett par från Belgien, som flyttat till Sverige för att leva på naturturism. Man säljer vildmark och tystnad till stadsbor från Belgien, Storbritannien och Nederländerna. De tror inte det är sant när de kommer hit, berättar en i paret. Av gästerna är 95 % utländska. I parets vildmarkskoncept ingick att det skulle ta maximalt två timmar från Arlanda att ta sig till målet. Målet blev Ockelbo i Gästrikland, varifrån kronprinsessan Victorias prins Daniel kommer och som i övrigt är känt för tillverkning av snöskotrar och motorbåtar. Ockelbo är präglad av järnhantering sedan 1600-talet med flera välbevarade stångjärnsbruk, som Wij, Åbron, Brattfors och Jädraås. Belgarna har valt Åmotsbruk som kärna för sin verksamhet.

Jag gillar företagsidén och formen för landsbygdsutveckling. Belgarna betyder mycket för bygden. Det är bara det att stadsborna från Belgien, Storbritannien och Nederländerna har rätt när de tror att det inte är sant. I Ockelbo finns inte en gnutta vildmark; bara kulturlandskap. Belgarna är lurade och i god tro sprider de sina villfarelser vidare till sina kunder och deras infödda guider förleds att tro för att förtjäna sitt levebröd. Detta är ett hot mot mångfalden.

Bryssel, som är huvudstad i Belgien, blev också sinnebild för det gamla EU/EG. Där fanns en natursyn. Till en del sann på så sätt att man mycket väl såg människan som en ekologisk faktor – tyvärr en negativ ekologisk faktor. Mycket av det gamla Europas landskap var förött. EU/EG såg ett behov av ett starkt naturskydd. Det var en felsyn. Naturen gynnar inte Europas människor om den lämnas orörd.

Europas människor gynnas om man kan enas om att söka goda exempel på människor som ekologisk faktor. NKF har gjort en fin insats för detta genom att få Cen-

trum för biologisk mångfald, CBM, under Sveriges lantbruksuniversitet och Uppsala universitet, att genomföra projektet "Människan, växterna och djuren: etnobiologi i Sverige". NKF har dessutom, till min oerhörda glädje, satsat stort för att få min bok "Mångfaldens utmark" utgiven. Sverige skiljer sig från det gamla Europas flesta landskap genom att människan har varit en positiv ekologisk faktor. Det gäller mänsklighetens överlevnad ifall vi lyckas bevara den kunskapen levande eller inte.

Det är därför det är så farligt, om vi tillåter landskap utan kultur; om vi tillåter kulturlandskap utan historia; om vi tillåter naturlandskap där det krävs kulturlandskap; om vi tillåter en urban norm där samhället börjar nu. Utan kunskap om historien försvinner på lång sikt de värden våra vänner belgarna i Ockelbo vill försörja sig och sin nya bygd på. Och en stor del av de kvalitéer de vill bjuda sina gamla europeiska vänner på. Var sanningsenlig och acceptera människans landskap. Vi har en landskapskonvention i Europa. Den stöder det kravet. Vi ska använda den. NKF måste medverka. Kanske ska vi fundera på att byta namn i samband med 30-årsfirandet: **Nordiska Landskaps Förbundet**.

NOT

Högarps by är ett natur- och kulturresevat som består av fem gårdar. Samlad bymiljö där bebyggelsens karaktär bevarats från 1700- och 1800-talen. Kulturlandskap med små åkrar, odlingsrösen, fågator, hamlade träd, ängs- och betesmarker som vårdas enligt gammal tradition. Ägs och brukas privat. Skötseln i kombination med en lämplig mineralberggrund gynnar en mängd olika örter. Platsen är känd för god attraktion både vad gäller flora och fauna.

The Flatiron Building på Manhattan i New York. Lika mycket kulturlandskap som Äskhults by!?

Kelvin Ekeland. En av initiativtagarna till NKF och dess sekreterare så länge stadgarna tillät samt flerårig redaktör för LOMMEN. Har några poäng i agrarhistoria och gillar historien i landskapet. Varit yrkesverksam inom såväl Naturvårdsverket som Riksantikvarieämbetet.

Floristiske fakta og fiktioner

– om en jomfrunalsk tradition i dansk botanik

Tekst og fotos:
Bjørn Petersen

Botanisk naturvejledning med risiko/chance for måske helt uintenderet frøspredning.

Vor tid og verdensdel karakteriseres af accelererende globalisering. Ikke bare finansielt, men også materielt og botanisk. Det kan man – trods import af mange dejlige planteprodukter – roligt beklage, for *naturligvis* spredes generalisterne meget effektivt, og udkonkurrerer tilsidst vor hjemlige naturs mangfoldighed. Ærgerligt. Og svært at stille ret meget op imod.

Vores lille land er præget af tæt befolkning og stærk kultivering gennem mange af de få tusind år, det har været isfrit. Det er både godt og skidt, men et faktum, man intet kan stille op imod. Et spændende faktum, som giver især arkæologer og andre kulturhistorikere masser af fascinerende gåder og historier at underholde alle os danskere med.

Naturhistorien er på ingen måde udenfor den øvrige historie og forhistorie. Biologien og landskaberne har altid på den ene side været både ramme og forudsætning for kulturhistorien. På den anden side har kulturhistorien altid formet og omskabt natur og landskab. Mere og mere op gennem historien.

Og på den tredje side er hele vor dejlige natur et dynamisk resultat af ikke bare en sammenvævning af de 2 historier, men en egentlig sammensmeltning; næsten en legering. I praksis kan man ikke adskille de ”rent” naturlige og de kulturelle elementer og processer. I særdeleshed ikke indenfor floraen, som menneskene i så høj grad har manipuleret med gennem alle tider. Både bevidst målrettet og mere tilfældigt, men altid med tydelige spor i eftertid. Ikke kun forarmning; også mange af de biotoper, vi værdsætter mest.

Klassisk botanik opererer ligesom andre klassiske videnskaber med *ideelle forhold* for konceptuelt at kunne ”rense” sine studieobjekter for ”støj”, så hypoteser kan opstilles om *generelle lovmæssigheder*. Virkeligheden byder imidlertid ikke på *ideelle forhold*, men masser af støjende realiteter. Og dét kan give interferens i botaniske (og generelt biologiske) verdensbilleder. Og holdningsskred i de fagbiologiske kulturer.

For hvordan forstår og forklarer man de mange effekter af ”urene” processer? Hvor godt eller skidt kan man acceptere KULTURLandskabet som den scene, ramme og *virke*-lighed, fx floristik *faktisk* skal forstås ud fra?

Nordisk KulturlandskabsForbund har siden 1987 stærkt argumenteret for – og dokumenteret – at naturværdierne i vore nordiske lande er dybt afhængige af de helt konkrete kulturhistorier, og kun kan forstås i lyset heraf. At forstå dem som ”ren natur”, og kulturpåvirkninger som en slags undtagelser eller forringelser er at *misforstå*.

Ikke mindst den fornemme svenske tradition for avanceret landskabsforskning har bidraget til at give helt andre og mere realistiske erkendelser af, hvad der foregår i naturen, og hvad der driver og påvirker processerne. Det gør menneskelige aktiviteter i langt større omfang end de fleste forestiller sig, og har i årtusinder gjort det. Naturligvis også i Danmark.

De feltbiologiske miljøer i Danmark har mærkeligt aflægs landskabsforståelser. Ikke rigtig på højde med forskningen. Mærkeligt naive. Jomfrunalske kan man måske

sige. Ikke rigtigt klare til at acceptere at virkeligheden afviger fra de klassiske videnskabelige begreber.

Indrømmet: Dét er selvfølgelig sat på spidsen. Og unuanceret. Der er da bevægelse i begreberne. Fx kender jeg en herpetolog, der arbejder aktivt med udsætning af frøer. "Faunaforfalskning" ville han for bare 10–15 år siden forarget have udbrudt, siger han selv. Det vil andre måske stadig gøre. Men for padder og krybdyr har normerne altså ændret sig. Og for de pattedyrarter, der lever op til nogle kriterier om principielt at *kunne have* været hjemmehørende endnu, og at være kvalificerede som økologiske "nøglearter". Men helt så fint som hvis de var selvindvandret er det nu ikke.

Dendrologerne er meget mindre berøringsangste overfor antropokore bevoksninger. Nok af flere grunde. Vel især tradition. Det har været alment accepteret fra den videnskabelige kulturs fødsel, og er det stadig. For sportsfiskbare fiskearter er der også almen accept af opformering og udsætning – meget gerne med skyldigt hensyn til proveniens.

Sådan er der heldigvis kulturdiversitet i dansk feltbiologi.

Påstanden i denne lille tekst er at danske urtebotanikere lever i en forvirret illusion med mange sære selvmodsigelser. Her kommer et eksempel dyrket fra stikling af mit essay "*Floraforfalskning eller historieforfalskning*", der er for langt og flerstrengt til LOMMEN, men meget interessant og læseværdigt, synes jeg selv. Et forsøg på semiotisk analyse af karplanternes liv i det amatørbotaniske landskab. Essayet klargør og argumenterer mere fladedækkende end artiklen her for de dybere begrundelser bag min påstand om botanikkens naivt forvirrede og selvmodsigende illusioner. Den kan hentes her: <http://kulturlandskab.org/frit/flora/>

Falske falsknerier?

En sjælden urt har meget større værdi, hvis man ved (eller tror) at den er kommet ved egen (eller umælende = begrebsløse) dyrs hjælp og ikke ved bevidst menneskeligt indgreb. Er menneskets indgreb bare et ubevidst indslæb, er værdien et sted indimellem. Ved man ikke noget, afgør den højest rangerende botanikers kvalificerede gæt værdien.

Men det er ikke konsekvent. Glæden ved "levende fortidsminder" på *rette sted* er også stor – læs fx Tino Hjorth Bjerregaards URT-artikel om reliktplanter ved Hammershus*). Min egen særlige glæde over Knold-fladbælgene (*Lathyrus tuberosus*) på Bjergmarken ved Sct. Hans Hospital er særligt dyb fordi den dygtige botaniker Kirsten Madsen har fortalt mig at de har overlevet på stedet siden 1600-tallet, hvor de blev dyrket, og beskrevet i Bursers flora.**). Så der er også andet på spil. Værdien af dokumenteret historie kan også gøuter. Under visse forudsætninger.

Jeg blev spurgt af en anden dygtig botaniker, Anna Bodil Hald (da vi vendte emnet på den ekskursion i Bidstrup-skovene, hvor hun oprindeligt foreslog mig at skrive denne artikel): "*Men hvad så, hvis det var mig, der for en måned siden havde plantet dem?*"

Så ville jeg om 200 år glæde mig stort over at vide at den er plantet dér af den navnkundige botaniker Anna Bodil Hald, som omkring 2000-årsskiftet fik så stor betydning for naturvenlig drift af danske kulturlandskaber gennem sit virke i Dansk Botanisk Forening, Danmarks Naturfredningsforening, rådgivningsfirmaet NATLAN.dk og Nordisk KulturlandskabsForbund.

Og jeg ville skrive noget om det *mod*, det må have krævet i en brydningstid, hvor dansk botanik stadig led under den vrangforestilling at planternes fordeling i landskabet var principielt uafhængig af menneskelige interventioner, der kun undtagelsesvist, som en slags fejl, betød noget for hvad der voksede hvor. Selvom empirien tydeligt viste det modsatte. Derfor ville hendes udplantning af et levende kulturminde have været brud på et stærkt tabu. Hvad bønderne plantede i 1700-tallet for at få foder eller måske kastanieerstatning er én ting. Hvad en botaniker kunne have gjort i 2000-tallet for at genskabe et historisk og æstetisk interessant floraelement er noget helt andet (*hvis knold-fladbælgen havde været forsvundet, hvad den ikke er; eksemplet er rent hypotetisk*.).

Når en botanikers udplantning er falsk, er det fordi hun formodes at gøre det i dølgsmål for senere at høste æren af et sjældent fund. Det har der jo været tilfælde af. Men gør hun det hjemme i haven for at studere artens fænologi eller biologi i øvrigt, er det o.k. Er det for at genskabe en rig flora på et sted under retablering, er der mange overvejelser: Har arten vokset der før? Kunne den være kommet tilbage af sig selv? Er der rimelig chance for at forholdene igen er gunstige? Er materialet fra den nærmeste

Efterkommer af de knold-fladbælg (Lathyrus tuberosus) som Joachim Burser registrerede for ca 400 år siden.

bestand? Fortæller hun om hvorfor, hvordan og hvornår introduktionen skete? Og mange andre spørgsmål.

Man kan også spare overvejelserne og bare holde fast ved et rent tabu. Med den effekt at færre forarmede lokaliteter gen-beriges.

Tabuet omfatter kun målbevidst aktiv transport af levedygtigt materiale. Målbevidst aktiv forbedring og forvandling af voksesteder og transportveje er derimod al ære værd. Dét er ikke særlig konsekvent eller logisk. Hvis en forekomst er udtryk for en menneskelig (fagbotanisk) hensigt, er den ikke naturlig i fundamental forstand, men kulturelig. Gør det den falsk?

En ægte glidebane

Dermed har vi en glidende overgang. Hvor meget må man gøre for at fremme biodiversitet uden at det klinger falsk?

En anden glidende overgang knytter sig til gerningsmanden m/k og hendes formål og botaniske bevidsthed. Jo mindre botanikkyndig og jo mindre formålet drejer sig om floristik, og jo mindre bevidst introduktionen sker, desto sværere bliver det at kalde gerningen ”falsk”. Ideen om ubevidst og dermed uskyldig / ægte human spredning kan bruges i en slags uskyldsrent hykleri, hvor den håbede botaniker sørger for at trampe lidt rundt i en mulig kilde-lokalitet med modne frugter lige inden besøg i en mulig mål-lokalitet. Man kan jo altid håbe at nogle frø følger med støvler, bukseopslag eller strømpesokker, fx. Springet til at udså helt bevidst og med vilje (som svenskerne forlængst er begyndt på i fuld offentlighed og med statsstøtte) er som spring vurderet snarere koncept-uelt end re-elt. At tage springet med åbne øjne kunne sikre at de mange overvejelser blev taget mere seriøst end nu, hvor der springes mere fordækt.

Det er efterhånden velkendt og veldokumenteret at fortidens mangsyslende bønder arbejdede meget bevidst med det vi kalder natur, og som for dem var et mangefacetteret produktionslandskab. Især de våde enge fik kærlig pleje:

Rivning, brænding, tromling, stævning, jording, vanding, slåning, lugning og bevidst introduktion af ønskede arter til enge, hvor man syntes de manglede.

Som den store kulturbiolog Kelvin Ekeland skriver i ”Mångfaldens utmarker”: ”Man röjde, brände och manipulerade vattentillgången. Man förde in nya arter genom att beså röjningar och brännor med uppsop från höladan där hemma.”

Forfalskning i stor stil – eller ægte omsorg? I manges øjne ganske naturligt at man plejede sine interesser. Med danske botanikerbriller er ihvertfald ét af tiltagene kontroversielt. Eller ville være det, hvis det ikke var så heldigt at det skete for så længe siden og så anonymt, at det ikke kan påvises. Så kan man lege videre i den fiktion at plantesamfundet er *rent naturligt*. Det er det naturligvis ikke; idag er det den langsomt eroderende ruin af et forindustrielt produktionsapparat. Et levende kulturminde, nøjagtig som planterne i Hammershus’s spirebæde. Og nøjagtig som dem fortjener engen bevidst pasning og pleje – og overvejelser om grænsen for acceptabel manipulation kan flyttes. Det er muligt den ikke bør. Men hvor er de *objektive kriterier*? Ikke bare dem, der bygger på traditionel vanetænkning indenfor fiktionen om ”ren” natur, men på en klar analyse af natur i historien og i vor postmoderne nutid.

*) Pleje af reliktpanter på Hammershus. Tino Hjorth Bjerregaard i: Urt, Årg. 38, nr. 2 (2014), S. 41–45

**) Se også tidsskriftet URT 1988:2 s 41

Bjørn Petersen. Biolog og naturvejleder.

Assimilerende direktør i Bjørns Naturtjeneste

– www.korturl.dk/gb5

Styremedlem i Nordisk Kulturlandskabsforbund.

Formand i Danmarks Naturfredningsforening

Roskilde. virosa3@gmail.com

Målbevidst aktiv forbedring og forvandling af voksested.

Svedjebruk och vegetation i södra Sverige under äldre tid

Text: Clas Tollin

För närvarande pågår ett tvärvetenskapligt projekt om det sydsvenska svedjebruket. Deltagare är Ådel Västbö Franzén (projektledare, Jönköpings museum), Per Larsson (Nordiska museet, Julita) och Clas Tollin (Sveriges Lantbruks Universitet, SLU). Projektet är finansierat av Carl-Göran Adelswårds stiftelse.

Sedan några år tillbaka pågår en diskussion om skogens utseende och karaktär under äldre tid. Lite tillspetsat har det påståtts från vissa naturvårdskretsar att före det moderna industriskogsbruket dominerade s.k. gammelskog även i södra Sverige. Resonemangen har inte underbyggts med mer ingående markhistoriska studier. Följande uppsats behandlar de sydsvenska småsvedjorna, ett fenomen som inte har uppmärksamrats särskilt mycket i detta sammanhang men som sannolikt hade stor betydelse för vegetationens utseende.¹

Olika slags svedjor

Språkbruket är inte helt precist vad gäller svedjor. I artikeln svedjebruk i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, KHLNM skiljs mellan *svedja* och *svedjebruk*. Ordet svedja har en mer allmän betydelse och inbegrep att bränna skog för att förbättra t.ex. betet. Svedjebruk användes mer specifikt för tillfälliga råg- och rovodlingar i skogsmark.

När det gäller svedjebruk skiljs mellan storsvedjor s.k. "huuhtasvedjor" och mindre "kaskisvedjor" (*kaske* gammalfinska för björk). Huuhtasvedjor var storskogsvedjor av granskog som mest förknippas med det finska svedjebruket i Savolax. Under 1500- och 1600-talet införde finska nybyggare storsvedjor i bl.a. Värmland, Hälsingland, Medelpad och Ångermanland (Bladh 1995, Broberg 1998 även karta...). Mindre känt är att det parallellt med detta och långt tidigare förekom mindre svedjor i stora delar av Svealand och Götaland som inte hade med Savolax huuhtasvedjor att göra (KHLNM 17 sp 491–495).

I flera landskapslagar från 1200-talets slut omtalas indirekt svedjor i samband med regler om våldeld. I Upplandslagens byalagsbalk (1296) står: "Nu bär någon eld till skogs och vill bränna svedjeland" (HoW 1979 UL bb XXIV § 2 s. 181). Västmannalagens Byggningsbalk har en identisk skrivning (HoW 1979 VmL bb XXIV § 2 s. 147).

Södermannalagen, Byalagsbalken har en snarlik formulering: "Nu bär en bonde eld till skogs, vill bränna svedjeland och bruka inhägnad mark till sin nytta" (HoW 1979 SdmL bb XVIII 3 §, s. 121, även Dalalagen och Hälsingelagen har bestämmelser angående skador på skog som har vållats av svedjebruk). Östgötalagens byggningsbalk ger en mer detaljerad beskrivning: "Nu ligger i den mark, som de vilja taga in, någons svedjefälla, som han vill röja för att så rovor eller råg ... men den må dock först få lön för sitt arbete, det är råg och rovor och en skörd därefter" (HoW 1979 ÖL bb XXXII s. 219). Det förekom således senast vid 1200-talet slut ett så omfattande svedjebruk i Mälardalen och Östergötland att det fanns anledning till lagbestämmelser.

Belägg på svedjor finns även i Magnus Erikssons landslag från 1350, också där i stycket om våldeld: "Bär någon eld till skogen, vill röja och bränna rågåker ..." (MEL 1350 Byggningsbalken XXVIII §7 s. 170).

Det äldsta skriftliga belägget för ett faktiskt svedjebruk är från norra Småland från 1330-talet då frälsemannen Gjerd Tordsson fick tillstånd av Nydala kloster att anlägga nyodlingar (*culturas novas*) som kallades "rydhninga" på klostrets skog vid Virstorp i Vrigstads socken (SDHK 4259). Av skrivningen framgår att det rörde sig om svedjor. Rydningarna innebar rätt till avkastning av rovor och kål samt utsäde (spannmål) i två år. Därefter skulle 'nyodlingarna' läggas ut till betesmark. Rydningarna fick inte göras där ek eller andra bärande träd växte och de fick inte heller vara till skada för klostrets landbor, torpare eller 'malakarlar' (nybyggare).² Odlingen var således tillfällig och av samma typ som beskrivs i landskapslagarna och senare av t.ex. Schering Rosenhane och Linné.

Det var inte helt lätt att kontrollera och beskatta utmarkssvedjorna. Med anledning av klagomål från prästerskapet uppmanade biskop Knut i Linköping i juni 1407 stiftets innevånare att erlagga tionde för bl.a. nyodlingar eller skogsbränning som kallas *swidhia* (med preciseringen för vete, råg och havre) (SDHK 16890). Olaus Magnus omtalar svedjande och svedjeland i skogarna i sin historia om de nordiska folken från 1500-talets första hälft (1518–1555) (Olaus Magnus s. 583 f.). I detta fall refererar den förre ärkebiskopen till förhållanden som rådde före den stora invandringen av svedjefinnar till Sverige. Hertig Karl kallade i ett brev 1587 svedjelanden en "Guds gåva och välsignelse". Han bör i detta fall ha relaterat till sitt hertigdöme i Sörmland och Närke.

De regionala/dialektala beteckningarna varierar också. Ord som svedja, svedjefall, bråne, bränning, fälle, rydning förekommer synonymt. I Sörmland användes termen göle (göle) om svedja. Detta ord har inget med göl lika med vattensamling eller mindre sjö att göra utan kommer från verbet gärda = stänga in.³ Agrarhistorikern Janken Myrdal föreslog 1995 en gemensam terminologi för olika företeelser i den nordiska "brandkulturen". Utgående från svedjans syfte utsågs fyra huvudtyper: svedjebruk, röjningsbränning, betesbränning och städningsbränning. Myrdal nämner inte explicit ängsbränning men företeelsen kan delvis ingå i både betesbränning och röjningsbränning. Svedjebruk definierades som "brännande av skog för att odla säd under en kortare period". I ett symposium på Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien, KSLA 1995 och i den efterföljande skriften "Svedjebruk och röjningsbränning i Norden" sammanfattades forskningsfronten kring brandkulturen från olika discipliner. I skriften presenteras såväl förhistoriska brandkulturer som storsvedjebruket i Sverige och Finland. Däremot behandlades inte lövskogssvedjorna i Syd- och Mellansverige under symposiet. Myrdal skriver: "Det svedjande som dominerade i södra och mellersta Sverige undre historisk tid fick mindre plats än vad de förtjänade" (Myrdal 1995, Inledningen s. 11).

Janken Myrdal har själv undersökt det syd- och mellansvenska svedjebruket utifrån främst kronans gårdars räkenskaper från 1500-talet (Myrdal Janken & Söderberg Johan 1991, s. 355–378). Den främste forskaren i ämnet är annars historikern Lars J Larsson som särskilt undersökt svedjebruket i Småland från omkring 1600 till 1900 (Larsson Lars J 1980).

Småland

Larsson har särskilt studerat Boskaps- och utsädeslängderna från 1620, 1621 och 1624. Utifrån uppgifter i längderna om svedjebrukets omfattning avgränsade han ett "svedjesmåland" som på 1620-talet omfattade hela landskapet utom de två sydvästliga häraderna Västbo och Sunnerbo. Tack vare att redovisningen i längderna gjordes på gårdsnivå framgår att svedjandet i flera socknar i nordöstra Småland i genomsnitt omfattade ett tunnland per brukare och år (Larsson 1980 s. 66 f.). Svedjebruket omtalas även i domboksmaterialet och den genomsnittliga avkastningen kan utifrån domboksmaterialet uppskattas till 10:e kornet d.v.s. cirka 3 ½ gånger mer än avkastningen från de permanenta åkrarna (Larsson 1980 s. 71).

Vegetationspåverkan och vådeld

Svedjebruket liksom andra former av bränningar påverkade i hög grad vegetationens utseende och karaktär. Linnés beskyddare arkitekten och överintendenten Carl Hårleman (1700–1753) reste mellan Lagadalen och Varend 1749–50. Om den 25 kilometer långa sträckan från Slätthög till Växjö skriver han att skogen var illa hante-

rad och att matjorden var så uppbränd av svedjande att bara klippor och ör (sand/grus) återstod. Även mellan Diö och Loshult i sydligaste Småland präglade svedjandet landskapet enligt Hårlemans reseberättelse (Larsson 1980 s. 72 samt där anförda källor). Linné skriver i maj 1749, 'där lantmannen bränner sina svedjor får han av onyttig skog en härlig säd och därefter några år med gott gräsbete' (Skånska resan). Landshövding J L von Saltza i Jönköping konstaterade 1756 'att befolkningen försökte ta sin mesta föda ur skogen medelst svedjebruk'. Kollegan G F Rothlieb i Växjö menade att skogarna i Kronobergs län 'lutade åt undergång på grund av ett överdådigt och oförsiktigt svedjande'.

Svedjandet innebar även en risk för att elden skulle sprida sig okontrollerat. Detta framgår som ovan nämnts redan av de medeltida lagarna. Även domboksmaterialet från 1600-talet belyser problemet. Enligt 1647 års skogsordning var ek och bok regale även om de växte på skattejord och fick inte brännas. År 1659 brändes en svedja på Hjortsjö bys utmarker i Rydaholms socken. Svedjan avbrändes, gärdades och fredades. Hjortsjö bestod av 5 skattehemman men det verkar bara ha varit två av gårdarna som var inblandade. Tio dagar senare tog omkringliggande skog eld och 300 ekar och bokar d.v.s. förbjudna träd fördärvades. Trots att elden inte bröt ut förrän tio dagar efter bränningen dömdes de inblandade bönderna till dryga böter (Svensson 1981 s. 126).

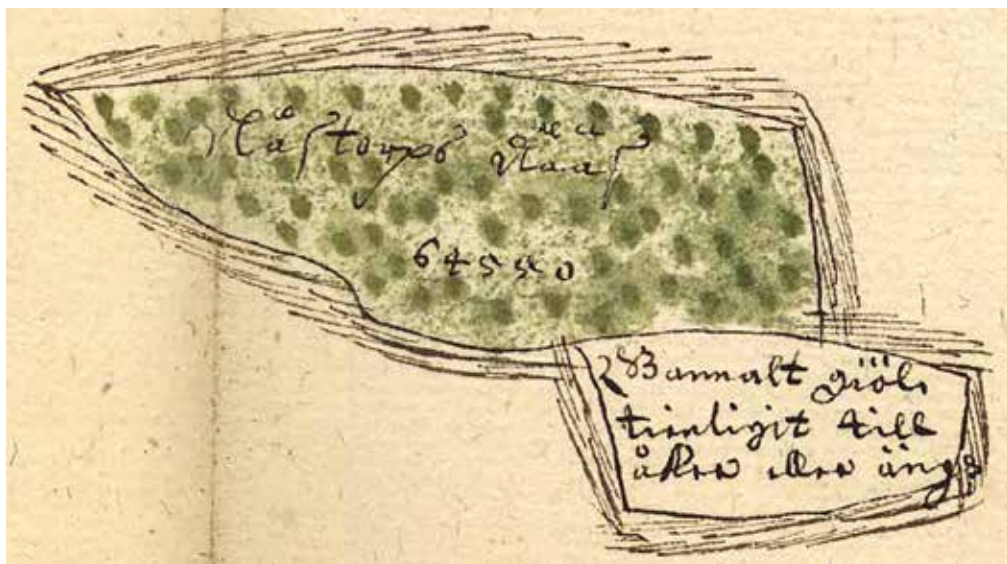
Trycket på utmarkerna ökade därefter ytterligare. Detta avspeglas även i lagstiftningen. Enligt Byggningsbalken i 1734 års lag fick man visserligen svedja småskog i åkergården, äng och beteshagar, d.v.s. i inägomarken men ville man svedja i tillhörande utmark skulle de tilltänkta svedjorna först synas av häradstinget.

Hur gick svedjebruket till

Småsvedjorna var tillfälliga och skulle i princip återgå till skog och utmark efter ett par år. Hur arbetet i detalj gick till och när olika moment utfördes är inte helt utrett. En fråga är om det skapades några röjningsrösen i samband med svedjebruket. I källorna förekommer inga beskrivningar om att man samlade ihop sten eller att jorden i svedjorna bearbetades med årder eller på annat sätt så att jorden hölls öppen. Utan jordbearbetningar fryser inte moränens sten till ytan och det är svårt att samla ihop tillräckligt mycket lös ytsten så att det räcker till stenrösen. Mot detta kan anföras att det ofta finns stenrösen på svedjemarken. Många av dem är djupt nedsjunkna s.k. hackerör. Det rumsliga sambandet behöver dock inte ha ett orsakssamband.

Schering Rosenhane ger en förhållandevis konkret beskrivning av svedjebruket i sin *Oeconomia* från 1663 (utgiven 1944 av Torsten Lagerstedt) även om 1600-tals språket är knaggligt och delvis oklart.⁴ Rosenhane utgår mest från Sörmländska förhållanden där dialektordet för svedja var göla (giöla) pluralis gölen: "Man hugger om våren, där

Nästorp, Floda socken
1634. Söder om ängen
Nästorps näs har
lantmätaren skrivit:
'gammalt gille tjänligt
till åker och äng'. Den
tunna heldragna linjen
visar en gärdesgård.
(C2:330-331).

som icke för mycket tjock skog är, och om torr sommar är. bränner i juli månad, och strax där efter sår och krattar neder säden aktandes dock, om lövskog är ibland, att man den intet nedhugger förrän han bliver fullövad, emedan han dock senare torkas och brinner än den andra. Eljest brukar man ock hugga om sommaren, och låta skogen ligga att rötas tillsammans året omkring (runt), och under tiden (ibland) längre, det man kallar surfälla, vilket sedan, när det bliver väl torrt, brinner så mycket bättre i jorden. Man bör ock akta uti huggande, att träna falla jämt efter varandra, item att man kvistar av grenar ock stora träd, så att allt kommer att ligga tätt vid jorden, ty om elden eljest frasar över ovan till, och intet brinner neder i jorden, så haver man där ingen nytta utav. Uti brännande bör ock aktas, att man tager därtill en torr och varm dag, aktandes dock, vadan vädret (vinden) blås, så att elden icke föres in på husen, gärdesgårdar och in uti skogen, att göra skada”⁵

Linné ger ett par konkreta beskrivningar om svedjebruk från Småland som han passerade från tillbakaresan från Skåne 1749. Angående rotationen noterar han från Stenbrohults socken: ”I denna allramagraste jord växte nu tall på höjderna, men gran och ene där som var något mer sidlänt, vilka uppkomma efter bränningen till skog (såsom efter förra svepningen) och blevo så fullvuxne, att de huggeds och åter brändes, om 20 eller högst 30 år” (Linné 2005, s. 384). ”När nu skogen var uppvuxen kvistades han ifrån roten uppåt, nästan så högt som en karl; året därefter huggeds han nedre och torkades över sommaren, äntligen (slutligen) itändes han emot vädret (vinden) och brändes av, då alla kvistar, grenar och mossor förbrändes intill alven och alla stenar lågo nakna. Stockarna, som blevo kvar efter bränningen, kallades smedved, med dem uppslängdes en gardesgård helst löst omkring fällan.”

Angående odlingen skriver Linné: ”Första sommaren såddes här rovor, som blevo ansenligt stora och söta.

Sedermera såddes här finnråg eller vinterråg, emot hösten eller efter midsommaren, som med hackor nedkrattades och året därpå gav en hög råg ... Året efter sädesbärgningen stod fällan ännu instängd och gav högt och löst gräs, på vilket hästarna och ungboskap betades” (Linné 2005 s. 385).

En vecka senare hade Linné hunnit till Svenarums socken och kompletterar då beskrivningen: ”Fällerågen, som sås i svedjar vid midsommartiden eller 14 dagar därefter, växer upp och buskar sig till hösten, även som på åkern. Så snart frosten kommer, pläga de släppa slaktboskapen på brodden att på ett par veckor göda sig. Året därefter blir fällerågen mogen i juli, om han varit sådd i midsommartiden, men den som sås om hösten mognar ej förrän i augusti” ... Rovor sås här (Svenarums socken) icke på åkern utan endast på svedjor, där de bliva större och smakligare” (Linné 2005 s. 395).

En svedja intagen på
Sollentuna bys skog
på östra stranden av
sjön Norrviken 1635
(Sockenpärmar:1).

Sammanfattning

Även om detaljerna växlar verkar det sydsvenska svedjebruket följt ett likartat mönster under lång tid. Ordningen mellan grödorna råg och rovor kunde växla, sannolikt beroende på skilda väderförhållanden under olika år. Svedjorna var för det mesta små, vanligen mellan ett halvt spännland och två tunnland (1 200 till 9 800 m²). Svedjorna var tillfälliga och lades ner efter ett par år samtidigt som nya togs upp. Efter tjugo till fyrtio år var man tillbaka till ett tidigare svedjeland som då röjdes och svedjades på nytt. På detta sätt skedde en systematisk och återkommande avbränning av utmarken. Detta innebar att en stor del av byarnas utmarker var präglad av svedjebruk och att äldre "orörda" skogar var ovanliga i de etablerade bygderna. Däremot fanns det säkerligen enstaka äldre solitärträd. Det är därför förmodligen riktigare att tala om trädkontinuitet än skogskontinuitet i dessa fall. Förhållandena var annorlunda i de bygdeskiljande storskogarna som Tiveden, Kolmården, Kolaveden, Hälleskogen och Långheden liksom områdena mellan älvdalarna norr om Ödmården som endast var extensivt utnyttjade.

Nygamla svedjor

Syftet med kulturresevatet Linnés Hammarby är bl.a. att återskapa ett 1700-talslandskap och att bedriva därtill relaterad forskning. Länsstyrelsen beslöt därför att återuppta svedjeodlingen i skogen norr om själva gårdsanläggningen. Sommaren och hösten 2011 röjdes ett område med ungskog. Innan röjningen gjordes en botanisk inventering. Huggningen skedde manuellt med yxa. Det grova virket

togs bort och riset lades ut för att torka. Den regniga sommaren 2012 gjorde det dock omöjligt att tända svedjan som alltså fick ligga ett år och en snöig vinter för länge.

Lördagen den 24 augusti 2013 tändes svedjan av landshövding Peter Egardt. Ett 50-tal intresserade personer bevakade händelsen, liksom Upsala Nya tidning. Länsstyrelsen hade lagt ut brandslangar och erfarna naturvårdsbrännare övervakade bränningen så att elden inte fick möjlighet att sprida sig. Vädret och den sena bränningen gjorde att det inte var möjligt att så rågen hösten 2013. Svedjan kom i stället att besås med svedjerovor våren 2014. En ny svedja höggs vintern 2014 och denna ska enligt planerna brännas på försommaren och därefter besås med råg.

Clas Tollin. Fil dr i kulturgeografi. Docent i agrarhistoria. Arbetat på riksantikvarieämbetet 1979–1986. Lektor i Agrarhistoria vid SLU 1999–2012. Har lett projekten Sveriges äldre geometriska kartor och Sveriges yngre geometriska kartor vid Riksarkivet. En rad utredningar och studier kring den historiska dimensionen i landskapet. Arbetar f.n. med det sydsvenska småsvedjebruket, allmänningar och kronoparker i Uppland samt Nationalstadsparkens historia från vikingatid till 1700.

*Svedjeråg augusti 2015
kulturresevatet Linnés
Hammarby. Betesfred-
ning har skett med
mobilt elstängsel.*

Nyanlagd kaskisvedja på kulturresevatet Linnés Hammarby 2013. Ungskogen avverkad med yxa. Senare såddes råg.

LITTERATUR OCH KÄLLOR

Bladh Gabriel 1995. "Domboksmaterial från 1600-talet om finskt svedjebruk i Värmland" *Svedjebruk och röjningsbränning i Norden*. Red. Bo Larsson. Nordiska Museet.

Broberg R 1988. *Finsk invandring till mellersta Sverige*. Skrifter utgivna av föreningen för värmlandslitteratur 7. Karlstad.

Schnell 1955. Sörmländskt jordbruk.

Rosenhane Schering 1663. *Oeconomia* Utg. Av Torsten Lagerstedt Sörmländska handlingar nr 9 1944.

Artikeln "Svedjebruk" i *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid band 17*. Alfhems förlag Malmö 1972.

Larsson Lars J 1980. "Svedjebruket i Småland" *Stenen – följeslagaren. Kronobergsboken 1979–80*. Kronobergs läns hembygdsförbund.

Larsson Lars-Olov 1996. "Skogsmarkens ökade exploatering under tidig modern historia" ingår i *Tjära, barkbröd och vildhonung. Utmärkens människor och mångsidiga resurser*. Red. Britt Liljevall. Nordiska museets förlag.

Magnus Erikssons landslag. I nusvensk tolkning. Av Åke Holbäck & Elias Wessén 1962.

Myrdal Janken & Söderberg Johan 1991. *Kontinuitetens Dynamik. Agrar ekonomi i 1500-talets Sverige*. Almquist & Wiksell International. Stockholm. 355–378.

Olaus Magnus 1555. *Historia om de nordiska folken*. Gidlunds 2001.

Rietz Johan Ernst 1862–67. *Svenskt dialektlexikon: ordbok öfver svenska allmogespråket*.

Svedjebruk och röjningsbränning i Norden. Red. Bo Larsson. Nordiska Museet 1995.

Weimarck, Gunhild, 1953. *Studier över landskapets förändring inom Lönsboda, Örkened socken, nordöstra Skåne*. Lund.

Weimarck, Gunhild, 1979. "Svedjebruket i södra Sverige" *Odlingslandskap och livsform*. (Bygd och Natur. Årsbok 1979). Mårten Aronsson, Rune Engström, Gunilla Lindberg (red.). S. 37–56. Stockholm.

Databasen GEORG Riksarkivet innehåller storskaliga kartor från 1630- och 1640-talen.

NOTER

1 Det sydsvenska svedjebruket har behandlats av bl.a. Weimarck 1953, Weimarck 1979 och Aronsson 1979.

2 Virstorp låg på den stora utmarken Lundby skog, Lundby i Vrigstads sn och tillhörde Nydala kloster äldsta gods. Tollin 1998, samt kartor.

3 Rietz 1862–67: "Göle, n. svedjeland. "Bränna göle". Sdm. (Södertörn, Björkvik). Fsv. gærpi, gærpe, gierpi, n. gærde: ager vel pratum consæptum. VGL. ÖGL. UL. GL.; fn. gerdi, n."

4 Frälsemannen Schering Rosenhane (1609-63) var bl.a. diplomat, riksråd och överståthållare i Stockholm. Han ägde flera säterier i Sörmland och skrev handboken *Oeconomia*, som beskriver lant-hushållning och trädgårdsskötsel samt *Hortus regius* (en kunglig trädgård).

5 Beskrivningen avslutas mindre vetenskapligt med en reflektion om hur man kan välja trädslag för förnygringen: "Somliga hålla ock där vid den observationen, att om man brukar björkenäver, att upptända elden med, skall där efter grena uppväxa björkeskog igen, men brukar man furustickor, så ock samma slags skog växa i stället" (*Oeconomia* s. 79 f.).

Særprægede og sjældne naturtyper 'under pres'

Tekst og fotos: Flemming Thorning-Lund
og Hans-Henrik Jørgensen

Fåreflok, der netop har forladt Læsøs sydvestlige kyst, på vej til at krydse Kirkefloden.

Kun få steder i Danmark kan man opleve så fornemme eksempler på strandenge og lavvandede kyster som på den store Kattegat-ø, Læsø. Som en næsten ubrudt 'perlerække' strækker de sig fra det sydvestlige Læsø langs sydkysten til øens østlige ende. Også øens overdrev og heder tåler ubetinget sammenligning med de mest værdifulde i landet i kraft af deres store særpræg og indhold af forskellige, ofte ganske artsrige habitater.

Det er disse to naturtyper, der danner kernen i det LIFE projekt, som er nærmere beskrevet i en anden af artiklerne i dette nummer af 'Lommen'. I denne artikel vil der blive gjort rede for deres særpræg samt deres betydning for et enestående rigt plante- og dyreliv. Men også 'skyggesiden' de mangeartede trusler imod deres fortsatte eksistens, vil der blive gjort nærmere rede for.

De meget egenartede, ofte næsten ekstreme livsbetingelser, der er fremherskende på strandengen, stiller store og meget specifikke krav til de organismer, der træffes i denne naturtype. De skal kunne tåle et meget omskifteligt miljø, hvor saltholdigheden idelig veksler i takt med de overskyllninger, som skyldes det nærliggende hav, hvor udtørring ligeledes ofte kan være et problem forårsaget af blæst og sol. Det kan således ikke undre, at strandengens flora og fauna er meget anderledes sammensat, end man møder på andre lysåbne biotoper fjernt fra kysterne som for eksempel på ferske enge, overdrev og heder.

Strandengen og strandoverdrevets flora og plantesamfund

Den mest betydningsfulde gruppe af planter, som træffes på strandengen, udgøres af en stor og varieret gruppe af karplanter. Desuden er strandengen rig på mange arter af encellede alger og bakterier, men indholdet af laver og mosser er beskedent. Hvor strandengen indeholder bestrøninger af store sten, er disse ofte levesteder for en artsrig flora af laverestående sporeplanter især af lavararter. Hvor strandengen på højere niveau afløses af strandoverdrevet, skifter artssammensætningen markant karakter. De mest salttolerante urter og græsagtige planter aftager i mængde eller forsvinder, og andre kommer til. De første arter af dværgbuske som for eksempel Almindelig Revling (*Empetrum nigrum*) og Hedelyng (*Calluna vulgaris*) begynder hér pletvist at etablere sig.

Andre betydningsfulde naturtyper

På højere niveau, og længere inde på øen, hvor naturtyperne ikke påvirkes af havvandet ved overskyllning, er der gennem tiden udviklet forskellige lysåbne plantesamfund, som er med til at komplettere den rige mosaik af naturtyper, som er ét af Læsøs fremmeste karakteristika. I området Højsandet, nord for det større skovområde kaldet 'Plantagen', som ligger på den nordlige del af Læsø, findes vidtstrakte områder af overdrev og hede, som efter deres

indhold af dominerende plantearter kan inddeles i forskellige vegetationstyper. Hvor bunden består af næringsfattigt sand, der igennem århundreder har været udsat for afblæsning samt udvaskning af næringsstoffer, og hvor tilførsel af nye langt overvejende sker ved nedfald fra atmosfæren, er der udviklet et meget artsfattigt plantesamfund, domineret af dværgbuske, græsser og urter og med et højt indhold af laver. Det drejer sig om organismetyper, der har måttet tilpasse sig de ekstreme livsvilkår, som hér er fremherskende.

Kær og ferske enge er andre vegetationstyper, som også bør nævnes ved gennemgangen af øens lysåbne vegetationstyper. De har som øens øvrige naturtyper igennem tiden været benyttet til afgræsning med køer, heste og får.

Bekæmpelse af de invasive arter Rynket Rose (*Rosa rugosa*) og Engelsk Vadegræs (*Spartina anglica*)

Rynket Rose, der oprindeligt er hjemmehørende i det østlige Asien og Alaska, blev indført til Europa ved slutningen af 1700-tallet og til Danmark omkring 1840. Fra slutningen af 1900-tallet fik den en hurtigt voksende betydning til talrige beplantningsformål herhjemme. Senere blev Rynket Rose den foretrukne busk til beplantning i sommerhusområder, der omkring midten af forrige århundrede oplevede en eksplosion i nye arealudlæg. Især i kystområder blev denne rosenart hurtigt et omsiggribende problem, idet den med sit vidt forgrenede rodnet og sin kolossale frøproduktion hurtigt viste sig at udgøre en 'dødelig trussel' imod den oprindelige flora.

Rynket Rose, der er opført på Naturstyrelsens 'Sortliste' som én af landets mest problematiske plantearter, bliver desværre fremdeles anvendt som den foretrukne busk til udplantning i nye sommerhusområder, som det for eksempel er tilfældet ved Saltum Strand i Nordjylland.

Rynket Rose, der er den almindeligste invasive planteart i landet, er vanskelig at bekæmpe. Indsatsen må i meget høj grad gå på at forhindre den i at sprede sig yderligere samt bekæmpe den på steder, hvor den er mest skadevoldende i forhold til den oprindelige flora som klitområder, forstrande og kystnære overdrev.

Engelsk Vadegræs

Forløberen for den stærkt invasive Engelsk Vadegræs opstod i England før 1870 ved hybridisering mellem en hjemmehørende art og en fremmed art, Amerikansk Vadegræs (*Spartina alterniflora*). Sidstnævnte, der kom til England fra USA med ballastvand, fandt hurtigt anvendelse til kystsikringsformål. Den blev betragtet som en uhyre anvendelig plante til landvindingsprojekter som slikbinder på grund af dens livskraft og evne til at modstå ydre påvirkninger, og det forhold at den var steril. Bastarden, der blev navngivet Hybrid-Vadegræs (*Spartina x townsendii*), besad mangeartede egenskaber, som gjorde, at den blev eksporteret til talrige steder i verden.

I starten af 1960'erne viste det sig, at den gølge hybrid ved kromosomfordobling havde udviklet en ny art. Denne blev senere navngivet Engelsk Vadegræs (*Spartina anglica*).

Engelsk Vadegræs, der er udbredt mange steder i lan-

Spids Øjentrøst (Euphrasia stricta subsp. stricta) er udbredt på overdrev og heder ofte nær kysten. Såvel Spids Øjentrøst som den afbildede art af Sand-Mælkebøtte er eksempler på lavt voksende og lyselskende urter, som trues af invasive plantearter som f.eks. Rynket Rose.

Kevin overvåger opmærksomt 'sin' fåreflok, der afgræsser Rynket Rose.

det, befinder sig på Læsø på sin nordgrænse, en grænse, der med stigende temperaturer vil kunne flytte sig yderligere nordpå. I 2015 blev der i forbindelse med et LIFE projekt i Vestsverige påvist enkelte individer af Engelsk Vadegræs, som formentlig har nået den svenske kyst via Læsø-bestanden.

I 2008 blev Engelsk Vadegræs opført på Naturstyrelsens 'Sortliste' over de værste plantearter i Danmark. På verdensbasis opfattes Engelsk Vadegræs ligeledes som én af verdens mest problematiske plantearter.

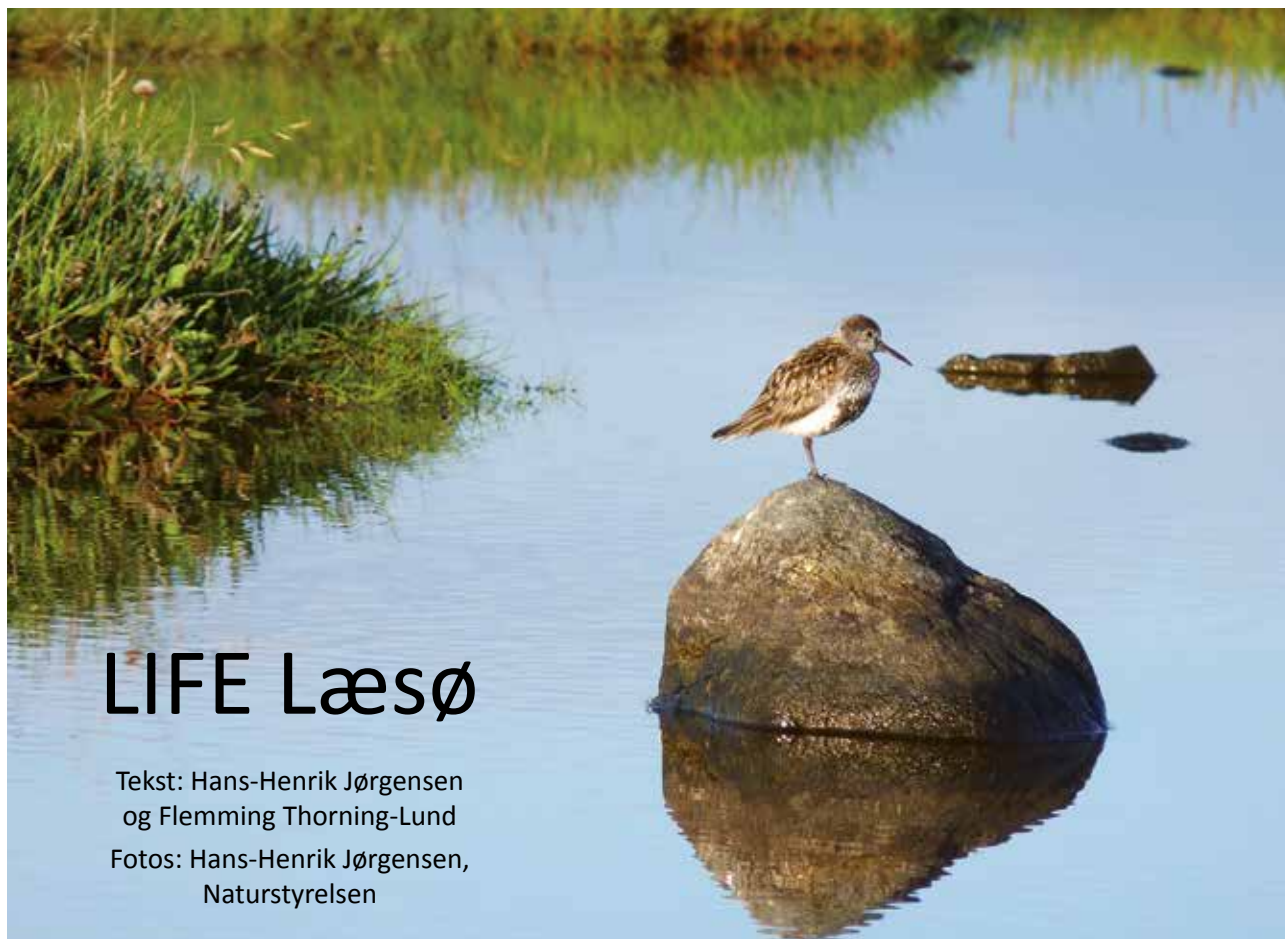
*Sand-Mælkebøtte (*Taraxacum tenuilobum*) er en sjælden art i Danmark. Derimod er den ret almindelig i det sydlige Sverige.*

Andre problemarter

Der findes andre invasive plantearter på Læsø, som ligeledes bekæmpes. Bevoksninger af Klit-Fyr (*Pinus contorta*) samt former af Bjærg-fyr (*Pinus mugo* sl.), er i vid udstrækning blevet ryddet og bliver det fremdeles. Glansbladet Hæg (*Prunus serotina*), som tidligere i udstrakt grad blev plantet i 'Plantagen', udgør ligeledes en potential risiko for naboarealerne, idet dens evne til spredning ved frø er meget stor. Det er imidlertid forfatterens vurdering, at arten til alt held kun i ringe grad har spredt sig til nærliggende lysåbne naturområder. Tilsyneladende har invasive arter som Kæmpe-Bjørneklo (*Heracleum mantegazzianum*, de nordamerikanske arter af Gyldenris, Kæmpe og Kanadisk Gyldenris (*Solidago gigantea* og *S. canadensis*) samt Japansk Pileurt (*Fallopia japonica*) endnu ikke opnået at få fodfæste på øen.

Flemming Thorning-Lund. Omfattende engagement i natur- og miljøbeskyttelse. Tidligere mangeårig vicepræsident i Danmarks Naturfredningsforening. Tidligere medlem af Skovrådet og Strandbeskyttelseskommissionen (DK). Er idag rejsearrangør og leder af natur- og landskabskulturhistoriske rejser. Nature interpreter.

LIFE Læsø

Tekst: Hans-Henrik Jørgensen
og Flemming Thorning-Lund

Fotos: Hans-Henrik Jørgensen,
Naturstyrelsen

Engryle, LIFE Læsøs signaturart.

Baggrund

Kattegatøen Læsø er stærkt naturbeskyttet ved fredninger og Natura-2000 udpegninger.

Heraf følger bl.a. nationale handleplaner, der skal implementeres af kommunerne og Naturstyrelsen – sidstnævnte på statslige arealer. På private arealer skal det ske i enighed og uden udgift for lodsejere.

Læsø er speciel, idet de ca. 4.000 ha., der er N-2000 udpeget ejes med 2/3 af private og 1/3 af Naturstyrelsen (NST) og således, at private og offentlige arealer geografisk er blandet. Der er tale om ca. 1700 matrikler, fordelt på ca. 300 lodsejere.

Pga. den fragmenterede ejerstruktur, indledte NST og Læsø kommune (LK) i 2010 et partnerskab, der skulle føre til sikker implementering af de første N-2000 handleplaner. Da økonomien var en særlig udfordring, blev EU ansøgt om støtte via LIFE instrumentet. EU-LIFE er EU's tilskudsordning for natur, miljø og klima. Programmet støtter projekter, der bidrager til at gennemføre EU's miljø og klimapolitik.

Partnerskabet fik, med start i 2012, kontrakt på projektet – budget er 16 mio. kr. De 50 % er finansieret af partnerskabet, resten EU midler. Projektet løber frem til foråret 2018.

Projektet

Projektet sigter på implementering af N-2000 handleplanerne, og fokus er på nedennævnte arter og naturtyper: Alm. ryle (*Calidris alpina schinzii*), Tinksmed (*Tringa glareola*), Klyde (*Recurvirostra avosetta*), Dværgterne (*Sterna albifrons*) og Havterne (*Sterna paradisaea*) medens naturtyperne er strandeng, grå klit, klithede, våd hede og tør hede.

Udfordringen for Læsøs lysåbne natur er tilgroning med primært birk (*Betula spp.*), fragmenteret ejerstruktur og omlægning i landbrugserhvervet.

Projektet har som væsentlige indsatser;

- Rydning af bevoksning, ca. 500 ha.
- Bekæmpelse af invasive arter, Rynket rose (*Rosa rugosa*) på ca. 25 ha. og Engelsk vadegræs (*Spartina anglica*) på ca. 15–20 ha.
- Etablering af besætninger ved indkøb af 200 stk. Galloway kvæg og 100 spelsau og gutefår.
- Opsætning af hegn, ca. 3.000 ha.
- Kontrolleret afbrænding af naturarealer, ca. 800 ha.
- Regulering af skadevoldende vildt af hensyn til primært ynglefugle.
- Genskabelse af naturlig hydrologi.
- Etablering af lokalt forankret lodsejerforening til

Vadegræs i lo-system.

sikring af naturplejen efter LIFE projektets afslutning.

Desuden inddragelse af øens befolkning, således at erfaringsudveksling og forankring sikres. Der er etableret en brugergruppe, ligesom der afholdes orienteringsmøder, udgives nyhedsbreve, foretages formidlingsture og forefindes hjemmeside.

Den informative side af projektet er en udfordring – der kan helt generelt ikke informeres godt og bredt nok.

De fleste aktioner er naturligt forekommende i naturgenopretningsprojekter, hvorfor jeg vil udelade detaljeret beskrivelse af disse og alene fokusere på enkelte. Der er:

Lodsejerforeningen

Nøglen til projektets bæredygtighed på sigt. Pga. den fragmenterede ejerstruktur og landbrugsomlægninger, er der skabt en forening, hvor ideelt alle lodsejere i N-2000 områderne bortforpagter deres jord til foreningen. Denne driver – med afgræsning – arealerne med primært sigte på naturpleje og opfyldelse af N-2000 handleplanerne. Sekundært sikres lodsejer og samfundet Læsø økonomisk udbytte af driften. Foreningen har driftsansvaret og passer arealerne holistisk og økonomisk hensigtsmæssigt. Deraf følger, at arealerne afgræsses med de husdyr – køer, får, heste – og med det græsningstryk og det græsningsregime, der sikrer naturtypernes bedste pleje og udvikling.

Økonomien sikres, idet der modtages støtte til natur-

pleje under Landdistriktsprogrammet. Lodsejeren betaler foreningen for plejen og eventuelt overskud udbetales til lodsejer som forpagtningsafgift.

Forarbejdet til foreningen startede i efteråret 2012 og involverede en bredt sammensat lokal arbejdsgruppe. Arbejdet pågik i 1 ½ år, før foreningen blev stiftet som forening med begrænset ansvar.

Læsø N-2000 Lodsejerforening f.m.b.a. (dvs *forening med begrænset ansvar*; en særlig økonomisk konstruktion) passer for nærværende ca. 2 200 ha. af øens ca. 3 000 ha. græsningsegnede arealer og kan således betegnes som en stor succes – og med lokal forankring.

Bestyrelsen vælges, dog således at LK og NST udpeger 1 medlem hver. LK's rolle i bestyrelsen er vigtig, idet kommunen er myndighed på naturplejeområdet. Derved sikres en pleje, der tager udgangspunkt i arealernes plejebestand, og på pragmatisk vis afstemmes med øens øvrige forventninger til N-2000 arealerne – altså beskyttelse/benyttelse problematikken.

Bekæmpelse af invasive arter

Der er i projektet fokus på 2 arter – Rynket Rose (*Rosa rugosa*) og Engelsk Vadegræs (*Spartina anglica*), men med forskellig tilgang, idet rynket rose ikke opfattes som mulig at udrydde og alene tilstræbes begrænset.

Anderledes vedrørende vadegræs, hvor sigtet er totalt

bekæmpelse. Uagtet arten nu vurderes at beslaglægge ca. 20 ha., mod 14 ha. i 2010, anses dette mål stadig som realistisk.

Rynket rose bekæmpes ved afgræsning, der alene begrænser udbredelsen, og ved mekanisk indsats med planteløfter, et gammelt kendt planteskoleredskab, der løfter planten inkl. rodnet til overfladen. Her eksponeres den til udtørring / død. Metoden er meget virksom, men skal følges op, enten med samme metode eller gentagen slåning i vækstsæsonen eller afgræsning. Eventuelt en kombination. Benyttes får, opnås bedste resultat ved hyrdning, da fårene kan fastholdes på rosen.

Vadegræs bekæmpes globalt set meget forskelligt. I USA benyttes stort set alene herbicider, medens mekaniske metoder er fremherskende i de fleste andre lande.

På Læsø har projektet iværksat forsøg, der bekræfter globale erfaringer. Særlig én metode er meget virksom.

Vadegræs optræder stort set altid langs det blå bånd på kvellervaden og oftest i renbestand. Her har en metode, hvor den overjordiske biomasse samt ca. 7–10 cm. af "jordoverfladen" afskrælles og nedgraves, vist sig uhyre virksom. Herved eksponeres plantens rhizomer, der ved næste højvandssituation fyldes med vand/silt, og derfor kvæles. Erfaringer fra udlandet og projektets indsats viser, at der ikke sker genvækst.

Metoden kan synes voldsom, men da den foretages i et meget dynamisk miljø – stadig påvirkning af tidevand og bølger – erkendes indgrebet ikke efter få dage.

Opfølgning med monitoring og øjeblikkelig indsats er nødvendig, hvis nye kloner etableres.

Der vil til stadighed blive tilført frø fra det jyske fastland, hvorfor LK og NST har aftalt fortsat indsats efter projektafslutning.

Søsterprojekter

LIFE Læsø har i disse år 2 søsterprojekter i det nordjyske – dels LIFE Råbjerg Mose og dels LIFE Hulsig Hede.

Alle 3 projekter kan følges via nedenstående link. Det skal nævnes, at LIFE projekterne samlet tilfører nordjysk natur ca. 60 mio. kr. og sammen med tidligere projekter, LIFE ASPEA og LIFE Klithede betyder særdeles meget lokalt, nationalt og internationalt for naturtyper og arter. <http://naturstyrelsen.dk/naturbeskyttelse/naturprojekter/>

Hans-Henrik Jørgensen. Pensioneret fra Naturstyrelsen, Vendsyssel, pr. 1/8-2016. Projektleder, LIFE Læsø samt forfatter til LIFE Læsø ansøgningen til EU. Uddannet indenfor skovbrug (1972) og vildtforvaltning (1975). Har arbejdet med skovbrug, planteskole, naturpleje, vandløbspleje, lakseopdræt, vildtforvaltning og ejendomsformidling i Danmark og Skotland.

Afskrælning og nedgravning af vadegræs på fjæren.

Galloway kreaturer på strandeng.

Læsøs sidste andehus blev bygget omkring 1900. Det mandshøje hus var 3-4 meter langt, og havde 4 huller i hver langside. Inde i huset var der 8 adskilte rederum, der hver havde et rundt låg, der skulle løftes, før man kunne hente æg i reden. Tegning: Ole Runge.

Gravanden – en nyttig æglægger

Tekst: Sven Thorsen

Før burhønsenes tid havde de fleste landbokoner en flok høns. Havde hun mange, kunne hun sælge æg, og indtægten ”æggepengene” var hendes. Også selv om hun havde hentet hønsenes foder på gårdens kornloft.

Ægproduktionen var dog begrænset, for hønsene lagde sjældent æg i mere end halvdelen af året. Derfor var æg noget, man sparede på. Særlig i de områder hvor kornproduktionen var så lille, at der ikke var korn til hønsene. Her samlede man æg i naturen. Først og fremmest måge- og andeæg.

Sådan var det på øen Læsø i Kattegat, hvor gamle strandjægere, som jeg interviewede i 2008, kunne fortælle, at man i deres barndom lokkede gravænder til at lægge æg i ”andehuller” og i små ”andehuse”. Kunstige redepladser, der tiltrak ænderne, der dannede små ynglekolonier, hvor flere ænder tit lagde æg i samme rede.

Når der var omkring ti æg i reden, satte man et blyantsmærke på æggene og hentede herefter de nylagte æg. Når æglægningen ophørte, stoppede indsamlingen, hvorefter anden fik lov til at udruge de først lagte æg. Havde en mand lavet tyve andehuller, var det fint, hvis halvdelen var

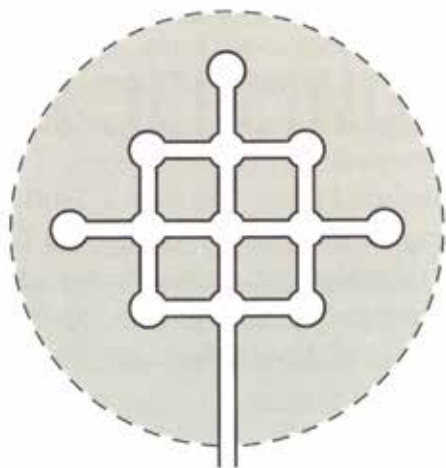
beboede, og der kunne som regel hentes omkring ti æg i hver rede. Og når anden til sidst fik lov til at beholde sin del af æggene, ville der også være æglæggere de næste år.

Fra Læsø vides, at man i hvert fald har brugt andehuller fra 1894 og til omkring 1960, men på øerne i den tyske og danske del af Vadehavet er traditionen meget ældre og sikkert middelalderlig. For på Amrum, den sydligste af øerne, udsatte en jagtglad dansk konge i 1200-tallet vilde

Et andehul var let at lave. En gravet rende, lidt over en meter lang. Den skulle helst bue, så selve redehullet lå i mørke. Hen over renden lagde man pinde til at bære de løse græstørv, der dækkede gang og redehul. For at lokke anden strøede man hvidt sand foran indgangen, og ofte lagde man et hønseæg som ”lokkeæg” i redehullet.

Naumanns skitse af et andehul på Sylt med 12 reder med knapt 1 meter mellem hver. Det hele var dækket af en jordhøj.

kaniner, og kaningangene var ideelle som redehuller for gravænderne, og gravænder har der altid været mange af i Vadehavet. Til gengæld var det småt med høns, fordi det kneb med at avle korn på de sandede marker. Derfor hentede man andæg i kaningangene. Cornelius Peters, der fra 1869 var ansat som fuglefænger i øens andekøje, ernærede sig i forårs månederne som "ægfinder" og fiskede gravandæg op af kaningangene, og hans regnskabsbog fortæller, at han i gode år kunne samle mere end 300 gravandæg.

På nabooen Sylt fandtes der ikke kaniner. Så her fandt man på at anlægge små høje med en slags kunstfærdige kaningange. I 1758 skrev øens præst, at man betragtede gravænderne som en slags husdyr, og at det var en alvorlig forbrydelse at dræbe en and. Derfor var ændernes normale skyhed også forsvundet, når de om foråret opsøgte deres gammelkendte redepladser.

Da ornitologen J. F. Naumann i 1824 besøgte landsbyen List, fandt han talrige "entenbauen" med op til tretten beboede reder i et gangsystem, hvor man kunne tilse den enkelte rede ved blot at løfte en løs græstørv. Alle beboere i List havde sådanne huller, hvor de i løbet af to-tre uger kunne hente 20–30 æg, hvorefter man til sidst efterlod seks æg, som anden fik lov at udruge. Men først efter at man havde høstet halvdelen af de fine lysegrå rededun, som reden var foret med.

Desværre fandt Nauman det i 1824 umuligt at tælle de beboede reder, men i 1901, da ænderne var i tilbagegang, nåede en anden ornitolog frem til, at der endnu var 280 æglæggende gravænder i landsbyen List, og at der på hele Sylt var omkring 600. Samtidig forklarede han, at tilbagegangen skyldtes turister og pindsvin, som – nogenlunde samtidig – kom til øen i 1880'erne. Turisterne skabte uro. Med pindsvinene var det værre. De formerede sig kraftigt og fandt sig godt til rette i andehullerne, der både var frostfri og fulde af lune andedun. Og når et sultent

pindsvin havde ædt et kuld æg, forsvandt gravanden for altid.

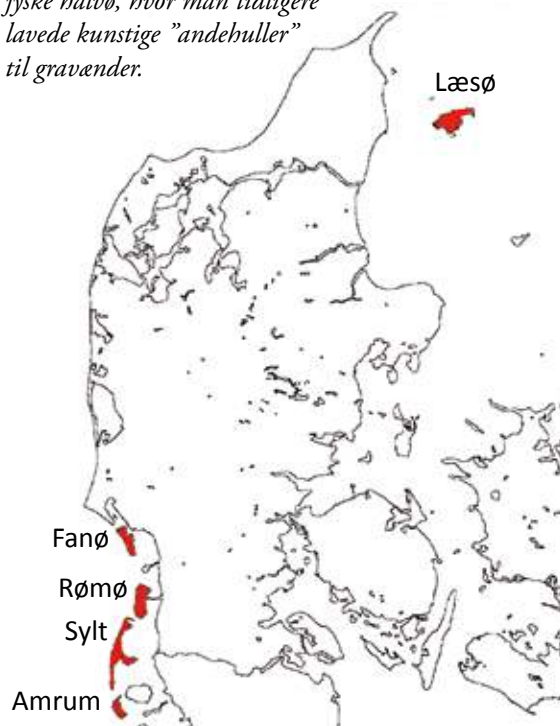
Fra Amrum og Sylt spredte kendskabet til gravandehuller sig til Fanø og Rømø i den danske del af Vadehavet, hvorfra de er beskrevet i 1823. Senere kom de altså til Læsø.

Fælles for de nævnte øer er, at der alle steder var mange gravænder, og at landbruget var et sekundært erhverv. Vigtigere var søfarten og især grønlandsfarten. Søfolkene fra Læsø, der havde nære forbindelser til øerne i Vadehavet, må have lagt mærke til de mange mere eller mindre halvtamme gravænder og taget fidusen med hjem.

Om man i andre dele af Sydsandinavien også har høstet gravandæg i kunstige redehuller, er ikke godt at vide. Men skulle nogen af dem, der læser dette, kende til indsamling af gravandæg, vil forfatteren gerne høre herom.

En mere udførlig udgave af historien om gravændernes æg findes i Thorsen, Sven: Gravanden en nyttig æglæggende husfugl. Dansk Ornitologisk Forenings Tidsskrift 104. årg. 2010 nr.2 s.51–58.

Rød farve markerer de øer ved den jyske halvø, hvor man tidligere lavede kunstige "andehuller" til gravænder.

Sven Thorsen. Arkæolog og forfatter til bogen STRANDJAGT. Den danske kystfuglejagt 1800–1950, der udkom 2014. Er mangeårigt medlem af NKF, bor i Nykøbing Falster og skriver for tiden på en bog om fuglefangst og indsamling af æg og fjer.

Färdvägar skapar kulturlandskap

Text och bild: Jan Lundegrén

Vad är Dalsland

Detta kåseri beskriver några av de färdvägar som betytt mycket för landskapet Dalslands utveckling. Olika sätt att färdas har skapat unika kulturlandskap. Mina intryck kommer från upplevelser på en enda dag på sträckan Håverud-Bengtsfors, c:a 25 km. Färden gick med kanalbåt i ena riktningen och veteranbåt tillbaka. Gamla smala, branta landsvägar upplevdes med bil. Mångfalden av olika kulturlandskap i området är stor.

Det svenska landskapet Dalsland ligger mellan Väneren i öster och Sveriges gräns mot Norge i väster. Genom Dalsland löper inte någon av landets större eller viktigaste landsvägar. För många svenskar är landskapet Dalsland förhållandevis okänt. Europaväg 45, som går genom landskapet är för många bara en transportsträcka mellan Västsverige och de svensk/norska semesterfjällen. I Dalsland finns mycket att upptäcka – inte minst olika kulturlandskap.

Naturlandskapet i Dalsland är tudelat. Dalboslätten mot Väneren är ett lerjordssediment med modernt jordbruk i helåkersbygd. Norra och västra Dalsland är ett mycket kuperat bergslandskap med djupa sprickdalar, varav många är långsmala sjöar som bildats efter senaste inlandsisen för 10 000 år sedan. I norr och väster dominerar skogen.

I öster har Dalsland en lång gräns mot Väneren. Många dalslänningar är, och har varit, erfarna sjöfarare. Längtan att komma vidare från Väneren och Göta Älv till det stora havet har alltid funnits.

Vid Väneren byggde fiskare och bönder skutor efter modell från Bohuslän. Skepp som tålde både fraktfart i Nordsjön och fiske i Norska Havet – åtminstone under sommarhalvåret.

Det gäller att nå världsmarknaden

Redan på vikingatiden lärde sig nordborna att göra framgångsrika handelsresor på andra sidan haven. När Trollhätte kanal skapade en sjöväg från Väneren till Nordsjön år 1800 öppnades en handelsväg för Vänerlandskapen till världsmarknaden. 32 meter forsar och vattenfall hade förvandlats till en farled. Detta teknikens 8:e underverk blev en succé och redan 1844 stod en ny, större kanal färdig att tas i bruk. Ett känt exempel på kanalens betydelse är verkstaden Nyqvist & Holm (NoHAB) som på 1920-talet byggde och via kanalen exporterade 500 ånglok, som blev ryggraden i det unga Sovjetunionens transportväsende.

I Dalsland, ofta långt från Väneren, producerades trävaror, träkol, tjära och senare pappersmassa och papper. Järnmalm förädlades till tackjärn i hyttor och smedjor. Energi hämtades från vattenkraften i forsar och vattenfall längs sjöarnas lopp mot Väneren. 100-tals hästar med små kärror krävdes att på krokiga och branta vägar forsla exportvarorna till hamnar i Väneren för vidare export genom Göta älv och den åtråvärda världshandeln. Bättre transporter var ett viktigt mål på 1800-talet. Att bygga kanaler var modernt.

Dalslands kanal

1868 inviger kung Karl XV och drottning Sofia Dalslands kanal som löper i 26 slussar och 10 km grävd kanal genom ett antal naturliga sjöar mellan Köpmannebro vid Väneren och Östervallskog vid Norska gränsen. Konstruktören av denna vattenväg var Nils Ericson, bror till John Ericsson (han som uppfann propellern). Vid Håverud anläggs en unik akvedukt som leder kanalen över en djup bergsklyfta och vidare upp i nya slussar och sjösystem. En teknisk bragd som än idag är i god funktion och en stor sevärdhet.

Landsbygdsutveckling

Dalslands kanal fick omedelbart stor betydelse för landskapet. Inte bara för exporten utan för befolkningens eget behov. 1868 var samtidigt ett av flera svåra nödår i jordbruket. Folk svalt. Emigrationen till Amerika hade inletts. Ett av de allra första fartygen som stävade uppför Dalslands kanal var lastat med mjöl, som en första hjälpsändning till befolkningen. Kanalen skulle snart bli avgörande för bygdens industriella utveckling, för kunskapsutveckling och ekonomisk tillväxt.

Akvedukten i Häverud, sedd uppifrån landsvägsbron. Även järnvägsbron syns i bilden, liksom byggnaderna till det gamla pappersbruket. Ett historiskt kulturlandskap.

Järnvägen hann ifatt

Åren kring sekelskiftet 1800–1900 var en gyllene epok för järnvägsbyggande. Staten investerade, lokala bolag bildades, enskilda verkstäder byggde lok och vagnar. 1000-tals människor utbildades och anställdes. Där järnvägen drogs fram bildades nya samhällen och ekonomin blomstrade. Så skedde även i Dalsland. Här byggdes en järnväg på 1920-talet parallellt med Dalslands kanal. Järnvägen trafikerades hela året och vann även i snabbhet. Banan byggdes med 1 435 mm spårvid som är standard i hela Sverige. Därför kan banan ännu användas för moderna vagnar och diesellok. Banan blev aldrig elektrifierad.

Dalslands kanal minskade i ekonomisk betydelse och kanalens storhetstid varade bara i en mansålder. Detta hindrar inte att nyetablerat näringsliv och ny bebyggelse med åtföljande befolkningsutveckling har kanalen att tacka för dess roll i samhällsutvecklingen och för nyskapandet av bestående kulturlandskap.

Slussar och slussvaktarboställen skapade nya kulturlandskap. Idag rena idyller.

Bllingsfors bruk, först järnbruk, numera pappersbruk är än idag ett viktigt företag i Dalsland med historia och läge knuten till både kanal och järnväg. Nu går frakterna mestadels med lastbil.

Även järnvägen spred tekniska innovationer långt upp i de Dalsländska sjösystemen. Här är järnvägens svängbro ovanför Dals Långed. I förgrunden kanalen med sin slussport.

Idag dominerar turisttrafiken på den gamla järnvägen. Du väljer dressin eller rälsbuss.

Tillbaka till landsvägen

I tillverkningsindustrin ställs allt högre krav på att komponenter och råvaror skall levereras "just in time". Transporter skall allt oftare ske "från dörr till dörr" utan tidsödande omlastningar. Landsvägstrafik med kostnadseffektiva lastbilar ökade i omfattning, naturligtvis även i Dalsland. Precis som vattenvägar och järnvägar blev styrande för samhällsutvecklingen på 1800 och 1900-talen är de breda och snabba landsvägarna idag styrande för etablering av företag och inte minst godsterminaler.

De gamla grusvägarna i Dalsland, ibland med karaktär av nöjesparkernas berg-och-dalbanor, kommer att behålla sin charm och lockelse för turister och kulturlandskapsvårdare. För industrin har de spelat ut sin roll.

För den som har en sommarlag ledig i eller nära Dalsland kan en resa med de historiska landskapens olika färdssätt varmt rekommenderas. Det är ingen tillfällighet att det företag som idag driver veteranjärnvägen Håverud-Bengtsfors heter DVVJ (De Vackra Vyernas Järnväg).

Där kanal, järnväg och landsväg möts krävs ny teknik och nya kulturlandskap uppstår.

Jan Lundegrén, född 1942, med rötter i Uppland och Sörmland är utbildad agronom och har varit yrkesverksam i Västra Götaland, Sverige som lantbruksdirektör och med ansvar inom jordbrukslandskapets mark- och vattenresurser. Ledamot av Kungl. Skogs- och Lantbruksakademien. Numera pensionär och konsult. Fjällvandrare och fågelskådare.

Ruinens hemlighet

Om den känslosamma relationen till det förflutnas landskap

Text: Lars G Strömberg

Ruiner – ett ord som väcker minnen och känslor. Upplevelser av mäktiga ruiner med hemlighetsfulla murar och mörka gångar. Vem har inte lockats att fantisera över ädla riddare och sköna jungfrur från serier och sagor som befolkade ett landskap som endast existerat i mytologin. Men med ruinens hjälp, kan vi förflytta oss i tid och rum. Ruinen har en mångfald av betydelser. En ruin av en gotisk kyrka kan ge uttryck för ett religiöst, ett historiskt ett konstvetenskapligt inslag men har kanske även en betydelse som ligger mycket djupt i betraktarens upplevelse och känsla av ruinen; ett tankeutrymme för dennes egen personlighet och privata funderingar om sammanhangen i tillvaron. Det behöver inte vara monumentalt; även en enkel husgrund kan för den som en gång bott på platsen, var nog så betydelsefull. Ruinen kan ge detaljer i minnet som fogas samman till en väv av händelser över en enskild människas liv.

Känslans relation till materians former är ett komplicerat ämne. När känslor är föremål för forskning sker det vanligen som aspekter på relationer mellan människor; mer sällan om förbindelser mellan människa och materialitet. Känslans problematik är komplex men jag skall söka ge exempel på betydelsen av ruinens materialitet som en viktig detalj för att återskapa ett förflutenhetens landskap.

Ruinens symbolvärld och metaforiska egenskaper

Så långt tillbaka jag kan minnas har jag haft en passionerad känsla för ruiner. Upplevelsen av något gammalt, långt bort i tiden, den ödsliga tomheten och byggnadens relativa storlek, öppnade ett svindlande tidsdjup som ockuperade min fantasi. Ruiner har placerat mig i en

känslovärd av något som varit men samtidigt också är. Det finns en påtaglig verklighet i nuet av ruinen men samtidigt något mycket avlägset i tid. Om det låter förvirrat och ostrukturerat är det just detta. Den sinnliga upplevelsen av ruinen är anarkistisk. Ruinkänslor kräver ingen exakthet och det är heller inte önskvärt för i annat fall fanns det inget att uppleva. Känslor i allmänhet är kompromisslösa. Det som återstår är att hitta någon form av ordning som gör det hela begripligt. Det betyder att forskaren måste manipulera verkligheten och ge känslor bestämda begrepp. Ett sådant är begreppet ruinositet. Det betyder att ruinens fysiska totalitet övergår, eller omtolkas, till en kulturhistorisk symbolvärld. Med hjälp av dessa symbolvärden, som kan vara t.ex. metaforiska och allegoriska, går det att levandegöra det förflutna men också ge perspektiv på vår samtid och, märkligt nog, vår framtid. I den västerländska kulturen är ruinen perfekt för att materialisera känslor och förmedla inlevelse, särskilt i konst och litteratur då författare och konstnärer sökt ge uttryck för stämningar som elegi, förgänglighet, nostalgi, skräck, revolt, evighet, kampen mellan natur och kultur, död och liv osv. Låt oss se på ruinen ur ett kulturhistoriskt perspektiv.

Ruinositetens kulturhistoria

Från 1500-talet till våra dagar finns ruinen närvarande i konst, litteratur och kulturhistoria. Ruiner har använts för att förmedla känslomässiga budskap eller uttrycka sinnessämningar. Detta har skett i bild, litteratur och faktiskt också som nytillverkade, falska ruiner.

Rom är den stad som mer än andra har kommit att förknippas med ruiner. ”Genom alla århundraden går klassicism och Romkult, Romkänsla och ruinkänsla sida vid sida” (Fehrman s 11). Renässansen, barocken och romantiken har, var och en på sitt sätt, gjort bruk av ruinen som signalement för sin tid. Bland de första ruinmålarna kan nämnas nederländaren Pieter Breugel d.ä. (1525–1569) och fransmannen Claud Lorrain (1600–82) som under 15- och 1600-talen gav konsten nya bildmotiv med ruiner som staffage, någon gång som genuina landsskapsdetaljer.

Den tyske filosofen och litteraturkritikern Walter Benjamin (1892–1940) visar hur den allegoriska ruinositeten i barocken illustrerar materians förgänglighet men samtidigt det kristna hoppet om frälsning och befrielse.

*Emblem från 1618
visar döden och
ruinen som allegorier.
"Vivitur Ingenio",
emblem av Florentius
Schoonhovius,
ca 1618. Ur Susan
Buck-Morss bok
Dialect of Seeings.*

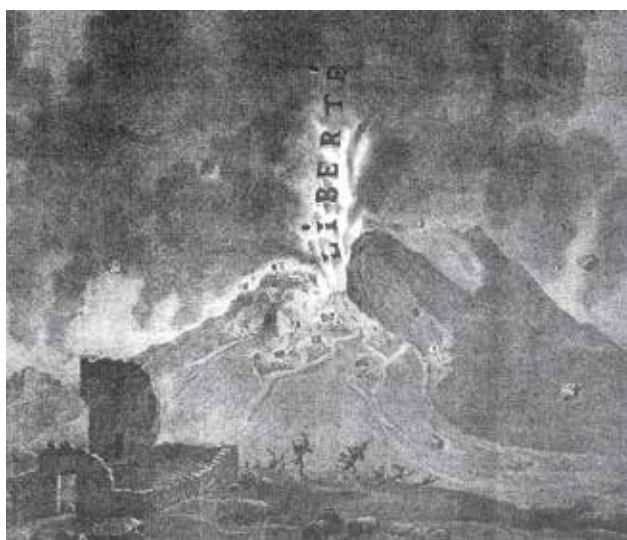

I konst och poesi finns det åtskilligt att finna där ruinen ingår som obligatoriskt attribut, ackompanjerad av stämningskapande klichéer som svarta murar insvept i murgroa, spöklik ensamhet, dystyret och melankoli m.m. Caspar David Friedrich: Klosterkyrkogård i snö 1819.

Klassicismens ruinositet genomsyrades av upptäckarglädje och var en hyllning till det antika idealet som det förflutnas återkomst. Ruinen fick en viktig funktion i en rekonstruktion av en svunnen idealvärld, befolkad av ädla människor med ett förfinat levnadssätt; om man så vill, en civilisationskritik i det sena 1700-talets samhällsomvandling. Ruinbilder spreds nu för första gången med massmedial effekt i mångfaldigade bilder av "voyage-pittoresque"-karaktär under det sena 1700-talet och kom även ruinen att materialiseras i engelska parklandska, antingen det var i original eller också i artificiellt nyttillverkade ruiner i tegel eller till och med canvas. Intresset för historien i allmänhet och medeltiden i synnerhet introducerade ruinen i nygotikens konst- och föreställningsvärld.

I romantiken smälte grav och ruin in i det ödliga landskapets sorgsenhet, förvandlades till en del av naturens

pastoral ro. Det går faktiskt att tala om en ruinkult under romantiken. Ruinen passade perfekt in i romantikens förgängelse-tema under tidigt 1800-tal.

Ären kring 1900 kantrar ruintemat från det elegiskt oförgängliga till det hotfullt oförgängliga som hos Bram Stokers romanfigur Greve Dracula. Här används ruinen för att åstadkomma en effektiv ram. Liksom ruinen är han anfrätt av tiden men är evig som vampyr. Det finns ett drag av attraherande skräck som, på samma gång, är en njutning i själva det gradvisa förfallet.

En sammanfattning ger att det finns en kulturhistorisk ordning och tidslinje, där det historiska ruinintresset kan sägas bilda ett förstadium till det estetiska och känslöbetonande inslaget. Ursprungligen hade ruinen en marginell funktion i konst och litteratur. Under klassicismen och förromantikens 1700-tal, växer intresset och under romantiken intar ruinen en central position som den fortfarande har men, som vi skall se, i en betydligt mer sofistikerad form.

Ruinositeten som kulturfenomen

Wolfs Knuts konstaterar att känslor är svårgripbara på grund av den starka subjektiva dimensionen. Eftersom varje människa upplever sitt liv på sitt eget sätt kan en känsla i alla detaljer och skiftningar knappast förmedlas till någon annan. Bruket att tänka exempelvis nostalgiskt säger emellertid någonting om den människa som ägnar sig åt det, liksom det också säger något om värderingar och attityder. Enligt en uppfattning är det moderna västerländska sekulariserade samhället med sin linjära tidsuppfattning särskilt utsatt för "the syndrome of nostalgia" (Chase, M & Shaw, C 1989). Det finns inte bara en längtan utan också en dröm att kunna vrida klockan tillbaka. Genom att någon eller några levandegör eller manipulerar det förflutna, kan människor fås att längta till en tid eller till ett tillstånd som de aldrig själva har upplevt. Den typen av kollektiv nostalgi förefaller vara särskilt attraktiv i ett samhälle som befinner sig i en turbulent utveckling. Där framtiden är osäker, ger den upphov till ett nostalgiskt tänkande. Förutsättningen är att det finns objekt från försvunna tider, med vilkas hjälp det går att väcka nostalgiska känslor. Visby med sin medeltida gatustruktur och ruiner är en sådan plats. Stadens medeltidsvecka är iscensättningen av en kollektiv nostalgisk tanke om medeltiden. Ringmuren runt staden blir ruinramen för en teater av upptåg, dräktkopior eller hopplöskade fantasifulla kreationer.

Ruinen kan även ge en känsla om pånyttfödelse. Hos revolutionärer och utopister gestaltade ruinen det förstenade och ålderdomliga. Här kom ruinen att representera ett löfte om en ny tid. A. Desperret: Troisième éruption du Volcan de 1789. La Caricature nr 135 6.6. 1833.

Det kan vara svårt att sätta rubrik på ruinen; det är en slags brygga mellan natur och kultur. Den är visserligen på väg tillbaka till naturen men processen kan när som helst avbrytas av en restaurering. Sammanflätningar mellan byggnad och växtlighet är fantasieggande, vackra och vemodiga. Elinghem ödekyrka, Gotland. Foto författaren 1996.

I det senmoderna samhället har ruinen och ruinkänslan antagit mer subtila former och ett estetiskt sätt att förhålla sig till tid och materialitet. Vi kan möblera hem med "antika" möbler, märkta av tidens tand redan innan de lämnat butiken. Ytor förefaller angripna av trämask och befinner sig i olika stadier av förfall. Men maskhålarna är borrarade och träet medvetet utsatt för nötning. De stentvättade jeansen kommunicerar det av tiden anfräta och använda plagget. Staden i sig bär på ruinositetens symbolvärld. Vid Sveaplan i Göteborg står en husportal från 1880-talet, ett fragment, lösryckt ur sitt historiska sammanhang och infogad i en postmodern arkitektur. Med samma estetik har arkitekten sparat en gavelfasad i det nya bygget vid Sahlgrenska sjukhuset i Göteborg. Industrialismens fabrikslokaler har blivit evenemangshallar med bevarade taktraverskranar, räls, nötta bjälklag och annat "dekorativt" slitage som på Eriksbergs gamla varvsområde eller Stockholms spårväghallar, numera en del av Moderna Museet vid Birger Jarlgatan. På motormässor kan vi studera denna estetik i bilar som uppenbarligen inte är särskilt pietetsfullt underhållna vad avser lack- och kromvård. Inte heller inredningen i kupéer vittnar om någon större ambition att ge fordonet ett minimum av underhåll. På film kan framtidsversioner utspelas mot en fond av ett ruinlandskap som apostroferar

den apokalyptiska stämningen. Där ruinlandskapet inte är närvarande i fysisk mening finns den i ruinetestetikens sofistikerade kulturattribut i traskläder, smuts, förnedring och en sviktande moral, på gränsen till sammanbrott som i filmer som *Mad Max* - en ökenartad, kaotisk ruinvärld där oljan håller på att ta slut.

Några avslutande ord

Ruinen förefaller vara outtömligt på inspirationskraft. Det allegoriska innehållet har även påverkat min ruinkänsla så till vida att ett gränsland uppträder mellan natur och kultur som särskilt fångar min uppmärksamhet.

Georg Simmel menar att ruiner är döende konstverk. Hela ruinen skildrar i koncentrerad form mänsklighetens kamp mot naturen. "In the ruin, these antitheses are distributed over even more widely separated segments of existence. What has led the building upward is human will; what gives it its present appearance is the brute, downward-dragging, corroding, crumbling power of nature." (Simmel s 261)

Med tanke på de perspektiv som ruinen formulerar i dimensioner av tid, är jag övertygad om att det finns få materiella kulturprodukter som har så många associativa ingångar som ruiner. Dess symboliska och metaforiska egenskaper saknar motsvarighet liksom kraften att stimulera fantasin vilket visar sig i människors förmåga att visualisera ruinens tanke i konst, litteratur och film. Ruinen har ett obegränsat känsleregister som manifesteras i evighetstanken. Ruinen är i gränslandet mellan natur och kultur. Den är relativistiskt i dess mest subtila form, förbindelselänken till det som varit, det som är och det som skall komma.

Litteratur

- Benjamin, Walter 1994. Den tyske sorgespills opprinnelse. Oslo
- Chase, M& Shaw, C 1989: The dimension of nostalgia. I The imagined past.
- Fehrman, Carl 1956: Ruinernas romantik. Bonniers. Stockholm
- Johansson Troels Degn 1997: Ruinositet och estetisk erfarenhet – mellan konst, teori och kritik. NSU WWW Publications.dk
- Lerner, L 1972: The use of nostalgia. London
- Simmel, Georg 1959: The Ruin. I Essays on Sociology, Philosophy & Aesthetics ed. Kurt H Wolff. Harper Torchbooks. New York. (artikeln första gången presenterad 1911)
- Wolf-Knuts, Ulrika 1995: Drömmen om den gamla goda tiden. Om nostalgi i veckotidningar. I Selberg, Torunn (red) Nostalgi og sensasjoner. Turku: NIF Publications No. 29

Lars G Strömberg. Fil. Dr i etnologi. Universitetslektor vid Textilhögskolan i Borås. Förf. har även varit verksam som arkeolog vid Riksantikvarieämbetet och timarvoderad lärare vid avdelning för Historiska studier, Göteborgs Universitet.

I Hamra finns vidsträckta våtmarker där tallarna står glest. I flera hundra år har traktens bönder, finska invandrare och infödda samer tagit vinterfoder till sina husdjur på de givmilda starrmyrarna.

Bakåt i tiden; till skogen som den en gång var

Text: Kelvin Ekeland Foto: Läns museet Gävleborg

Ur Rapport Läns museet Gävleborg 2008:01
Maria Björck med bidrag av Anders Assis

År 1909 beslöt Sveriges riksdag att nio nationalparker skulle bildas. Motivet till att bilda Hamra nationalpark var att marken ansågs i det närmaste orörd av människan och det sågs som en möjlighet att bevara ett barrskogsområde som ansågs vara urskog. Jag var där den 20 augusti 2016. Förra gången var 1975.

Välkommen till Hamra. Hamra är en av 29 nationalparker i Sverige. Den var en av de nio första nationalparkerna som bildades i Sverige. Vid ett besök kan du få uppleva skäggiga skogar, vidsträckta myrar och vilda forsar, skriver Länsstyrelsen. Parken är rik på lavar som t.ex. skägglav, varglav, violettgrå tagellav och lunglav. Höjderna i och omkring parken ligger mellan 400 och 550 meter över havet. De gynnsamma förhållandena med död ved har medfört förekomsten av många insekter. I en inventering på 1930-talet påträffades runt 450 olika arter av skalbaggar.

Läns museet har fått medel (anslag 28:26 och 28:25) av Länsstyrelsen för att göra en fältinventering. Nationalpar-

ken ligger i Los socken (se även Nordisk Bygd: Norra Hälsingland: Etnobiologi och lokalbefolkningars kunskapskatt). Projektet är inspirerat av Riksantikvarieämbetets skrift "Skogens biologiska kulturarv" (Emanuelsson 2003) och är ett samarbete mellan Läns museet Gävleborg, Ljusdalsbygdens museum och lokalbefolkning. Fältinventeringen har gjorts av Maria Björck och Bo Ulfhielm. Drygt tre km NV om parken finns fåboden Näveråsen. Ca 2,5 km NV finns ett fynd av en stockbåt samt en blästerugn och i SSV finns ett fångstgropssystem med 12 gropar.

Eva-Maria Nordström har utfört ett vegetationshistoriskt projekt i form av en C-uppsats. Nordström har tagit pollenprover och kolprover i myrmarker. Målet med Nordströms arbete var att ta reda på om nationalparken är orörd av mänsklig påverkan. Det var den åsikt som fanns när parken bildades. Svaren ger en annan bild av den så kallade "örörda parken".

Från pollensammansättningen har Nordström delat in markanvändningen i fyra perioder.

1, Period 500 f.Kr.–1300 e Kr. är det naturlandskap. Ingen mänsklig påverkan kan, genom pollenanalys, påvisas i skogen under denna period. Skogen dominerades av gran och tall, men det fanns även inslag av björk och al. En naturlig brand har skett under perioden.

Naturvårdsverket vill genom Guldkronan förstärka upplevelsen av nationalparken. Den ska förstärka känslan och vetskapen om att den är den finaste natur vi har. Den visuella identiteten blir pricken över i.

2, **Period 1300–1600 e.Kr.** är en period av skogsbete. Granen minskar och tallen dominerar, skogen blir öppnare. Enen och gräspollenkurvan ökar, vilket antyder frekvent förekomst av skogsbete.

3, **Period 1600–1900 e.Kr.** är en period med större mänsklig påverkan. Trädpollenkurvan går ner ytterligare, skogen blir glesare. Betesgynnad kovall ökar kraftigt. Även arter som korgblommande växter, humle, mållor och mårnor ökar. Denna vegetation tyder på än mer ökat skogsbete och markpåverkan förekom i början av perioden tillsammans med gelasinospora, en svamp som lever på kol, vilket tyder på svedjor. I slutet av perioden förekommer pollen av både råg och vete. Fynden av sädesslag visar på tre tänkbara platser för svedjor.

4, **Period 1900 e.Kr – nutid**, är det nationalpark. Trädpollen ökar och skogen blir tätare.

Resultaten ställer frågan om vilka som har brukat marken under medeltiden, dvs. period 2?

Under arbetets gång har det framkommit tre mer eller mindre troliga hypoteser vilket har resulterat i en rapport.

– Fäbodväsendet är betydligt äldre än vad man tidigare trott i detta område. Gammelvallen är ett exempel på en tidig fäbod.

– Finnar kom till Hamra i början på 1600-talet. En tidigare invandring kan ha skett. Man vet att finnar fanns i Bergslagen redan på 1300-talet.

– Namnet Lappmyråsen finns en knapp mil öster om parken. Är det den samiska befolkningen som bedrivit sommarbete. Läns museet Gävleborg har deltagit i ett arbete om samer i Hälsingland.

I redogörelsen betonas att spåren efter äldre tiders samer är få i de skriftliga källorna och ute i markerna. Att de arkeologiska spåren är få beror på att lämningarna är otydliga och man ofta inte vet vad man ska leta efter. I beskrivningar framgår att dessa samer varit i Hälsingland under sommaren med sina renar. Det har funnits samer med olika ekonomisk och näringsmässig inriktning, som

t.ex. skogssamer. Dessa samer hade ofta få eller inga renar.

De äldsta historiska uppgifterna om befolkningen av området kring Hamra nationalpark är från 1610-talet. Svenska staten sporrade kolonisation då det fanns fördelar, som t.ex. ökade skatteintäkter. Det var även en fördel att ha detta område nära den norska/danska gränsen befolkat. Det äldsta nedsättnings- eller torparbrevet är från 1618.

Sommaren 1987 genomfördes en inventering av fäbodvallar i Hamra kronopark. Inventeringen gjordes i form av en studiecirkel. Totalt påträffades i inventeringen 17 fäbodvallar. *Välbergsvallen* dateras som nybygge 1785, *Näveråsvallen* hade 1697 två brukare. *Siderbergsvallen* ligger närmast nationalparken, byggnaderna kolades upp 1935. *Svartåsvallen* besöktes 1817 av forskaren Carl-Axel Gottlund och karaktäriserades som höstvall, vilket indikerar flerfäbodbruk bland bönderna.

Att slå var en del av fäbodbruket och kreatursskötseln. Man brukade myrar för bete och för slåtter. De myrar som hade den rikligaste växligheten brukades som slåttermyrar (Persson 2007). Myrslåtern gjordes i september efter att

Ängskovall.

skörden var klar. Vid myrslåttern deltog både kvinnor och män. På fötterna bar de näverskor med halm, för att vatten skulle kunna rinna rakt igenom skorna.

Vid laga skifte av skogsmarken på 1860-talet framgår att en betydande del av alla myrar är slagna. Inom det område som tillfaller kronan, dvs. nationalparken och dess direkta närområde, framgår det inte vilka som brukat de enskilda myrarna för fodertäkt. Sannolikt har lokalbefolkningen fortsatt att ha betesdjur och hösta myrslogarna även efter skiftet, eftersom behovet av vinterfoder till kreaturen knappast minskat bara för att man skiftat. F.d. kanslichefen i riksdagens miljö- och jordbruksutskott, Lars-Erik Sojdelius, kallade detta "sedvanebete" som fortfarande gäller trots skiften (SOU 2003:116, s. 46). Troligen rör det sig om Fågelsjöbönders "hopaslåt" med tanke på att Gottlund 1817 träffar just dessa i det aktuella området. Myrslogarna är många även i direkt anslutning till nationalparken. På ortnamnsarkivets kartor är punkten för ägonamnet Svansjörönningen belägen i precis detta område, söder om Svansjön och inom parken. Fräken slogs 1697 i Svansjön för att få foder.

Totalt påträffades 17 lämningar. Dessa utgjordes av nio bläckade träd, två platser för myrslätter, två diken, en tjärdal, eninterväg, ett minnesmärke och en rostningsplats för myrmalm med anslutande myrmalmstäkter. Flertalet av de bläckade träden står vid den del av vandringsleden som löper längs med Svansjön. Detta kan tyda på att denna del av stigen är betydligt äldre än den resterande delen. Ett av de bläckade träden stod endast tre meter från Svansjön och fem meter från vandringsleden. Vi uppfattade denna bläcka som en markering vid Svansjön och inte som en markering för stigen. Vad bläckan har markerat är svårt att säga idag, kanske en båtplats eller liknade. Två bläckade träd står ute på de myrar som brukats för myrslätter. Skogshistorikern Lars Östlund från SLU har definierat liknande bläckor som spår av samisk barktäkt. Innerbarken var en viktig del av den samiska kosthållningen, livsviktiga kolhydrater och c-vitaminer vid sidan av den kötrika dieten.

Inventeringen och genomgången av material omkring Hamra nationalpark, visar på att parken långt ifrån varit orörd av människan. De tidigaste säkra spåren är efter skogsbete, någon gång under perioden 1300–1600 e Kr, dvs. under medeltiden. Det bör poängteras att rostningsplatsen kan vara från järnåldern, men den kan lika väl, eller snarare, vara från 1700- eller 1800-talet, då användandet av blästugnar brukades långt in i historisk tid i området. De bläckade träden, platser för myrslogar, intervägen och tjärdalen är troligen från 1700- och 1800-talet. En del av dessa lämningar kan även vara så tidiga som 1600-tal. Dikena dateras till 1922 och 1923. De yngsta lämningarna är minnesmärkena från 1929 och 1946.

Det var tur att man under naturromantiken inte hade någon kännedom om dessa lämningar år 1909. Då hade

det kanske aldrig blivit någon nationalpark i Hamra. Frågan är hur många områden/platser i landet som i dag kan antas vara opåverkade av människan. Svaret är nog få om några alls. Hamra nationalpark är i sig en lämning, ett tidsdokument, som snart är hundra år och som speglar vad man tyckte och kände under förra seklets början. Urskogsidén utesluter människan och några sådana skogar finns det inte i Skandinavien.

Skogens betydelse är påtaglig när man följer utvecklingen av vad som skett i Hamra under minst 700 år. Skogen har varit en förutsättning för att människorna skulle kunna bo och leva i området. Detta är ingalunda något unikt för just detta område, utan går igen överallt i skogarna. I bruket av skogen ingick fåbodar, bete, svedjor, myrslätter, virke och vedinsamling, kolning, nävertäkt, tjärframställning och jakt m.m. Skägglav är viktig föda för renar. Människornas förhållande till skogen kom successivt att förändras i mitten av 1800-talet, då skogsindustrins expansion startade och genom urbaniseringen. Denna expansion har sedan fortsatt under hela 1900-talet. Kontrasten av människans tidigare brukande av skogen mot idag är enorm.

För Hamra nationalpark innebär människans historia i landskapet en intressant och viktig aspekt på att utmark kunde ha ett avgörande värde för överlevnaden trots att träden som stod där inte var intressanta annat än som substrat för lavar som gav djurfoder. Med ett begrepp lånat från modernt skogsbruk var det fråga om ett ekonomiskt impediment.

Kelvin Ekeland. En av initiativtagarna till NKF och dess sekreterare så länge stadgarna tillät samt flerårig redaktör för LOMMEN. Har några poäng i agrarhistoria och gillar historien i landskapet. Har varit yrkesverksam inom såväl Naturvårdsverket som Riksantikvarieämbetet. För 45 år sedan formgav han den sexuddiga ledstjärna/iskristall som symboliserar svensk skyddad natur.

Anmälan av ny litteratur på temat

Nytt klimat – Nya fjälllandskap

Text: Jan Lundegrén

Foto: Leif Kullman

I Sveriges sydligaste fjällvärd har tallens trädgräns stigit 120 m sedan år 1900.

En sammanfattning av mina intryck efter att ha läst en mycket intressant nyutkommen analys av fjälllandskapets dynamiska ekologi.

Svenska Botaniska Föreningen ger regelbundet ut en medlemskrift *Svensk Botanisk Tidskrift*. Vår 2016 utkom ett dubbelnummer med temat *"FJÄLLENS HISTORIA"*. Volym 110, Häfte 3-4, 2016. ISSN 0039-646X. Uppsala 2016. Skriften omfattar 140 sidor inklusive ett stort antal mycket vackra och pedagogiska fotografier.

Skriftens författare och fotograf är professor *Leif Kullman* vid Umeå Universitet.

Skriften kan beställas via www.svenskbotanik.se. Sök på webbutiken/tidskrifter. Priset är 75 SEK. Porto tillkommer (50 SEK inom Sverige).

Leif Kullman

Leif Kullman är professor emeritus i naturgeografi. I mer än 45 år har Kullman studerat fjälllandskapets förändring-

ar med betoning på effekterna av pågående och tidigare klimatförändringar. Kullman har följt utvecklingen i hela den svenska fjällkedjan, från Dalarna i söder till Lappland i norr. Kullman har samtidigt skapat ett nytt system för vegetationsövervakning av stort värde för den fortsatta forskningen. Hans fotodokumentation av hög kvalitet har stor betydelse för forskningen och för presentationen av resultatet. Här har även andra fotografers gamla bilder från fotografins barndom stor betydelse.

Varför just fjällen

Klimatförändringarna är globala. Inga landskap undgår förändringar. Men landskap förändras förstås också av andra orsaker än klimatet. Exempelvis orsaker med koppling till befolkningsutveckling, urbanisering, exploatering av naturresurser, ändad levnadsstandard, ny markanvändning, ny infrastruktur etc...

I Fjälllandskapet är förändringarna mer kopplade till klimatet och i mindre grad relaterade till samhällsutvecklingen. Att studera landskapets utveckling i fjällvärlden kan alltså belysa effekten av klimatförändringar snabbare och tydligare än effekten av andra faktorer. Detta har Leif Kullman med stor noggrannhet dokumenterat och beskrivit i *"FJÄLLENS HISTORIA"*. Kullman bekräftar flera av de misstankar och farhågor många fjällvandrare kunnat notera de senaste årtiondena.

Mellan två istider

Kullman påminner om hur vårt landskap, i miljoner år, har formats av pendlingen mellan istider och värmeperioder och att förändring är det normala. Det finns inget ideallikt eller önskvärt jämviktsläge i klimatet – eller i landskapet. Idag spekuleras mycket kring olika klimatmodeller för vad som komma skall. Vad vi däremot kan veta – och som Kullman har utforskat – är vad som faktiskt har hänt. Kullman beskriver ett halvsekels vegetations- och land-

Relikt fåbodlandskap. Enbuskar tar över betesmark och slätterängar.

skapsförändringar med koppling till klimatet ("Global warming") men också med koppling till förändringar i t ex renskötsel, fjällnära skogsbruk och fåboddrift.

Trädgräns – Skogsgräns

Träd och skog har inte bara stor betydelse för vår visuella bild av ett landskap, de påverkar hela ekosystemet, inte minst flora, fauna och lokalklimat. Kullman beskriver de enskilda trädslagens ekologi i fjällsluttningarna på ett ingående och fascinerande sätt. Här beskrivs skillnaden mellan trädgräns och skogsgräns liksom trädarternas olika förmåga att anpassa sig till nya miljövillkor. Många anmärkningsvärda rester av tidigare träd har kunnat c14-dateras till mer än 9 000 år före nutid.

Stor uppmärksamhet ägnas åt fjällbjörken, som med sin osedvanligt stora genetiska variation, snabbare än andra träd, kan anpassa sig till nya miljövillkor.

Ung granplanta 1405 m.ö.h vid Sylarna i Jämtland, c:a 400 m över granens lokala trädgräns. I närområdet påträffades en ung ekplanta 1020 m ö.h.

Rester av 11 760 år gammal tall under Kårsaglaciärens tunga i Lappland.

Värmeperioder med stor utbredning av skog på det nuvarande kalfjället är inget ovanligt. På sjöbottnar och under glaciärer har Kullman påträffat trädrester med betydande ålder.

Under det senaste seklet har trädgränsen för många träd nått flera hundra meter höge än i början av 1900-talet. Frösådda plantor påträffas ännu högre.

Människan i fjälllandskapet

De tidigaste nomaderna och vår tids samer har alltid valt att etablera sig på de mest ändamålsenliga platserna. Vegetationen, särskilt fjällbjörk och videsnår, har betytt mycket. Man fann bra platser ofta strax över trädgränsen med bra landskapsöversikt, väderskydd, mindre insektsplåga och bra tillgång till vatten, ved och byggnadsmaterial. Närvaron av renar, som gödslade marken på sådana platser skapade en speciell botanisk mångfald. Idag har renskötsels förändrats och de gamla renvallarna har blivit igenväxningsmarker. Utvecklingen påskyndas av klimatförändringen.

Läs först, vandra sedan

Kullmans skrift ger många nya och spännande insikter om hur ett fjälllandskap utvecklas i stort och smått, och på kort och lång sikt. Utbytet av besök och vandringar i den Skandinaviska fjällkedjan ökar påtagligt med ny kunskap om hur ett fjälllandskap skall förstås. Läs skriften och du kommer att uppleva fjälllandskapet med nya ögon.

Igenväxande renvall med enstaka kvarlämnade träd. Handöl i Jämtland.

Årsmøde 2017   25–28 maj

Langeland med Herregården Skovsgaard

Der er et yndigt Land,
Det staaer med brede Bøge

Nær salten Østerstrand;
Det bugter sig i Bakke, Dal,

Det hedder gamle Danmark,
Og det er Freias Sal.

Myten siger at Adam Oehlenschläger i 1819 skrev disse nationalsang-vers under en stor smuk bred bøg nær stranden ved Stengade skov, Det passer måske ikke, men han kendte bestemt det vidunderlige Langeland. Og strofen passer stadig udmærket på den yndigt kuperede ø.

Emmerbølle, Ennebølle, Fuglsbølle, Havbølle, Illebølle, Kassebølle, Klaosebølle, Korsebølle, Lejbølle, Næstebølle, Simmerbølle, Skattebølle, Svalebølle, Tressebølle og Tullebølle er navne på nogle af øens byer.

Selv nordmænd, svenskere, færingere, islændinge og finner kan nok fornemme en hyggelig langelandsk idyl og blød humor.

Som heldigvis stadig lever i det lidt isolerede øsamfund.

Vi skal nu ikke bo i en bølle-by, men på en skøn romantisk herregård, der nu drives af Danmarks Naturfond som formidlingssted om natur, miljø, landskab og kulturhistorie. Og på Lindelse kro i nærheden for at få sengepladser nok.

*Med drosselsang blev dagens solskin malet.
Med mågeskrig den lange bølgerække.
Med summen fra en bisverm lindetræet.
Med spurvesladder havegangens hække.*

*Som duers kurren står de gule gavle.
Som svaleskrig de åbne køreporte.
Med fjerne hovslag maltes han, som under
en buet billedhorisont blev borte.*

*Som stilhed, lutter stilhed, lutter stilhed
står, ensom, gemt i skyggen dér en kvinde.
Og sådan malte han sit landskab færdigt,
som vidste han, vi mennesker er blinde.*

... skrev den lyrisk-melankolske digter Frank Jæger i 1950'erne i sit lidt ensomme digterhjem på Langeland.

I maj måned kommer vi også til at høre mange fuglestemmer, og til at se og dufte mange blomster. De brede bøge er endnu ret lysegrønne, og vejret sikkert blidt og lunt. Måske.

Pris ikke beregnet endnu, men niveau bliver som vanligt. Men **læs hellere videre** her på vores netsted: kulturlandskab.org (<http://korturl.dk/t8l>)
Hvor også **tilmelding** skal finde sted.

Bjørn Petersen

Lommens navn har rødder i kulturlandskabet: "Lomme" er et svensk navn for planten *Capsella bursa-pastoris* som på dansk hedder Hyrdetaske (herdeväska); på norsk Gjetertaske. Ligesom hyrdens lomme, rummer Lommen forskelligt nyttigt. Snarere information og inspiration end knive, proviant og fløjter.

Det seje skind af svømmefuglen Lom har været brugt til fine hatte og (hyrde-)tasker. Det gør vi ikke, men naturen er stadig en kilde til fantasi og virkelyst. På godt og ondt.

NKF bygger broar mellan natur och kultur! En av tre hängbroar över Kemi älv i Jyskjärvi, ryska Karelen. Foto: Mats Folkesson.

Bliv prøvemedlem af Nordens eneste forening med temaet kulturlandskab:

Nordisk KulturlandskabsForbund

Nordisk KulturlandskabsForbund ser sammenhængen mellem natur og kultur som en helhed. NKF øger kundskaben om kulturlandskabets værdier, blandt andet gennem Lommen, Nordisk Bygd og webben, samt seminarier, konferencer, årsmøder og ekskursioner. Mange af medlemmerne arbejder med jordbrug, forvaltning eller forskning, og vort kontaktnet spænder over både over landegrænser, faggrænser og kulturgrænser.

Årsavgift: Enskild: 250 DKK 300 SEK 300 NOK 30€
Familj/student: 100 kr/10 €
Institutioner: 500 kr/50 €

Institutionsavgift ger rätt till fem exemplar av samtliga publikationer under året.

Kampagnetilbud: Hele første medlemsår er gratis!

(Nordens kulturlandskaber har nemlig brug for mere støtte fra flere støttepersoner.)

NORGE

Stig Horsberg
+47 99 61 47 16
shorsbe@online.no

Giro 1503 60 28022
Nordisk Kulturlandskapsförbund
v Stig Horsberg

DANMARK

Anna Bodil Hald
+45 21 42 23 30
annabodil.hald@gmail.com

Nordea 2310 0746 876 068
Nordisk Kulturlandskapsförbund
v Anna Bodil Hald

FINLAND

Heidi Saaristo-Levin
+358 50 54 62 936
hsaaristolevin@gmail.com

Giro FI4380001870845295
Nordisk Kulturlandskapsförbund
v Heidi Saaristo-Levin

SVERIGE

Mats Folkesson
+46 70 68 33 340
mats.kulturmiljomedial@gmail.com

Giro 77 52 09-0
Nordisk Kulturlandskapsförbund
v Olof Stroh

www.kulturlandskab.org

Facebook: Nordiska Kultur-Landskabsforbundet

LOMMEN 52, HØST 2016

ISSN 1102-6553